

© ANTET XX PRESS

Redactor: Nicolae Năstase
Tehnoredactare: Diana Șerban
Coperta: Ion Năstase

Această ediție actualizează lucrarea *Politica* apărută la Editura Cultura Națională în anul 1924, traducere de El. Bezdechi.

ISBN: 973-8203-61-9

Tiparul a fost executat de tipografia
ANTET XX PRESS
Filipeștii de Târg, Prahova
Str. Max Heberlin nr. 677

Cartea I

Despre stat. Despre sclavie. Despre proprietate.

CAPITOLUL I

§1. Fiindcă vedem că orice stat este un fel de asociație și că orice asociație se întocmește în scopul unui bine oarecare (căci în vederea a ceea ce li se pare a fi un bine, toți fac toate), este clar că toate (asociațiile) năzuiesc spre un bine oarecare, iar scopul acesta îl împlinește în chipul cel mai desăvârșit și tinde către binele cel mai ales al acea asociație care este cea mai desăvârșită dintre toate și le cuprinde pe toate celelalte. Aceasta este așa-numitul stat și asociația politică.

§2. Aceia însă care cred că sarcina omului politic, a regelui, a capului de familie și stăpânului este una și aceeași, n-au dreptate (căci ei își închipuie că aceștia se deosebesc numai prin numărul mai mare ori mai mic al supușilor, nu prin caracterul fiecăreia dintre aceste asociații, așa că dacă unul poruncește puținora, ar fi stăpân, dacă poruncește mai multora este cap de familie și, în fine, dacă poruncește și mai multora, este om politic sau rege, după cum nici nu fac vreo deosebire între o familie numeroasă și un stat mic. De asemenea, ei nu fac nici o deosebire de natură între omul politic și rege, ci cred doar că cel ce stă în frunte neatârnat și statornic este rege, iar cel ce ocârmuiește statul conform regulilor politicii, guvernând și apoi fiind guvernat, este om politic).

§3. Dar aceasta nu este adevărat. Chestiunea amintită se va clarifica, examinând-o după metoda noastră obișnuită. Căci precum în altă cercetări trebuie să descompunem o noțiune complexă în elementele sale (căci analiza ne dă cele mai mici părțile ale întregului), tot astfel, examinând părțile alcătuitoare ale statului, vom înțelege mai bine prin ce se deosebesc lucrurile acestea unul de altul și dacă este posibil să fixăm ceva sistematic despre fiecare din ele.

Astfel, dacă cineva ar observa de la început faptele în devenirea lor, cum am făcut și în altă parte, cercetarea aceasta s-ar face mai bine în chipul următor:

§4. Mai întâi, este necesar ca cele ce nu pot viețui una fără alta să se reunească bunăoară ca pereche partea femeiască și partea bărbătească în vederea reproducerii, iar aceasta nu din precugetare, ci pentru că la om, ca și la celelalte vietăți și plante, există o dorință firească de a lăsa după el o altă ființă asemănătoare lui; apoi, ceea ce este din fire menit a stăpâni și

ceea ce este menit a fi stăpânit în scopul conservării; și anume, cine poate, grație inteligenței sale, să prevadă, acela este stăpânitor și domn firesc, iar cel ce poate săvârși cu puterea corpului cele prevăzute este din fire menit a fi stăpânit și a sluji celui alt; așa că și stăpânul și sclavul au același interes.

§5. Mai departe, femeile și sclavii se deosebesc prin natura lor, căci natura nu creează nimic în chip așa de sărac precum cuțitul delfic¹ făurit de cuțitari, ci câte o unealtă pentru fiecare scop, căci numai astfel fiecare unealtă ajunge să lucreze cât mai bine, când slujește nu la mai multe lucrări, ci numai la una; iar dacă la barbari, femeile și sclavii au aceeași poziție, pricina este că ei din fire nu au calitatea de a stăpâni, ci căsătoria lor ia naștere numai ca o tovarășie a unui sclav cu o sclavă. De aceea, poezii zic:

„Da, pe drept supuși sunt grecilor barbari²”, spre a spune că, din fire, barbar și sclav este totuna.

§6. Așadar, din toate aceste două tovarășii (căsătorie și sclavie) ia ființă mai întâi casa, și bine zicea Hesiod poetul:

„Cată-ți întâi locuință, apoi o femeie și-o vită³”, căci boul este sclavul săracilor. Astfel, tovarășia de toată ziua este, firește, familia dintr-o casă, pe ai cărei membri Charondas⁴ îi numește tovarăși de coșnită, iar Epimenide cretanul⁵ tovarăși de covată.

§7. Iar întâia comunitate a mai multor case, instituită dintr-o trebuință nu zilnică, este satul, care în modul cel mai firesc se poate socoti ca o colonie a familiei, pe ai cărei membri unii îi numesc tovarăși de lapte; așa au fost ocârmuite de regi la origine statele grecești – și celelalte popoare sunt ocârmuite chiar și astăzi – pentru că ele constau din oameni obișnuiți cu regalitatea; fiecare familie este ocârmuită de cel mai bătrân și tot asemenea și coloniile, din pricina înruderii membrilor lor. Și tocmai asta spune și Homer:

„Astfel fiecare guvernează“ pe femei și pe copii.

Căci ciclopii, despre care vorbește aici, trăiau singuratici și așa trăiau oamenii în vremea străveche. Și din cauza aceasta toți susțin că și zeii sunt guvernați de către un rege, tocmai fiindcă oamenii înșiși, în parte și astăzi și în parte și în vremea veche, erau guvernați în chipul acesta și după cum oamenii își reprezintă chipurile zeilor asemenea lor înșiși, tot astfel își reprezintă și viețile zeilor.

§8. Comunitatea formată din mai multe comune este satul complet, care realizează, ca să zicem astfel, cea mai mare independență a tuturor și care se creează în vederea vieții, însă dăinuiește în vederea vieții cât mai

1. Un fel de cuțite care serveau la tăiat, la pilit, la ciocănit și la mai multe alte treburi; îl cumpărau mai ales săracii care nu puteau să-și procure toate aceste instrumente.

2. Versul 1400 din *Iphigenia* lui Euripide.

3. *Munci și zile*, v. 403.

4. Charondas din Catana, în Sicilia, legiuitorul Thuriumului, 664 î.Ch. Vezi și cartea II, cap. IX; §5 și §8.

5. Epimenide cretanul scrisese o lucrare despre republica Cretei. El a venit la Atena în 600 î.Ch.

bune. De aceea, dacă chiar acele tovarășii dintâi și primitive sunt instituții firești, cu atât mai mult se potrivește calificarea aceasta statului, care este desăvârșirea acelor; dar firea unui lucru este tocmai menirea desăvârșită a lui, căci zicem că scopul pentru care este menită orice ființă creată este natura sau firea ei, de pildă, natura omului, a calului, a familiei. De asemenea, menirea și scopul este cel mai mare bine, însă independența este¹ un scop în sine și cel mai mare bun.

§9. Din toate acestea se vede că statul este o instituție naturală și că omul este prin natura sa o ființă socială², pe când antisocialul prin natură, nu datorită unor împrejurări ocazionale, este ori un supraom, ori o fiară, ca acela batjocorit de Homer:

„Dușman al lumii, al legii și-al traiului casnic“, căci o astfel de ființă este așa prin natură și totodată este „dornică de război“, fiind ca o piatră izolată³ la jocul de figuri.

§10. Totodată este clar de ce omul este o ființă mai socială decât orice albină⁴ și orice ființă gregară; căci natura nu creează nimic fără scop. Însă, dintre toate vietățile, grai are numai omul. Vocea (nearticulată) este doar semnul plăcerii și al durerii și există și la celelalte vietăți, căci natura lor se ridică numai până la a avea simțirea plăcerii și a durerii și a o semnifica unele altora, pe când limba servește la a exprima ce este folositor și ce este vătămător, precum și ce este drept și nedrept.

§11. Iar această însușire este caracteristică omului, spre deosebire de toate vietățile, așa că singur el are simțirea binelui și a răului, a dreptului și a nedreptului și a tuturor celorlalte stări morale. Comunitatea unor ființe cu asemenea însușiri creează familia și statul.

§12. Și este clar că din natură statul este anterior familiei și fiecăruia dintre noi; căci corpul trebuie să existe mai înainte de organe și, suprimându-ne corpul, nu va mai fi nici picior, nici mână, decât numai cu numele, precum se poate numi mână, o mână de piatră; căci fiind stricată va fi tot mână (însă numai cu numele), deoarece toate lucrurile se determină prin menire și prin puterea (de a împlini această menire), așa că dacă nu mai sunt aceleași, nu se poate zice că au aceeași fire, ci doar același nume. Așadar, este clar că statul este din natură anterior individului, căci întrucât individul nu-și este suficient, el este față de stat ca mădularele unui corp față de acesta, iar pe de altă parte, dacă nu poate ori nu are trebuință să se întovărășască în societate, din cauza suficienței sale, atunci nu este membru al statului, ci ori o fiară, ori un zeu.

1. Aici Büchelor admite o lacună mai mare.

2. Hobbes (*Libertas*, cap. I, §2) critică această expresie a lui Aristotel și încearcă să stabilească principiul său, că frica este originea societății.

3. Ca „regele“ în poziție de „mat“ la jocul de șah.

4. Hobbes își dă toată osteneala (*Imper.*, cap V, §5) să arate deosebiriile dintre asociația albinelor și a oamenilor.

§13. Așadar, din natură există în toți instinctul pentru o asemenea comunitate; iar cel dintâi care a orânduit-o a fost autorul celor mai mari bunuri. Căci, după cum omul, în perfecțiunea sa, este cea mai nobilă dintre ființe, tot astfel, lipsit de lege și de dreptate, este cea mai rea dintre toate; căci cel mai groaznic lucru este nedreptatea înzestrată cu arme; însă omul se naște având ca arme firești inteligența și voința fermă, care sunt foarte proprii a fi întrebuințate în scopuri contrarii. De aceea, el este creatura cea mai nelegiuată și cea mai sălbatică, când este fără virtute; iar în ceea ce privește pofta de dragoste și de mâncare, este cel mai nesățios. Pe când dreptatea este o virtute socială, căci dreptul nu este decât ordinea comunității politice (ori dreptul este hotărârea a ceea ce este just)¹.

CAPITOLUL II

§1. Iar după ce s-a deslușit din ce părți se alcătuieste statul, trebuie să vorbim mai întâi despre economia domestică; căci orice stat se compune din case sau familii, iar părțile economiei domestice corespund acelor din care se alcătuieste familia sau casa. Însă orice casă întreagă se alcătuieste din sclavi și liberi. Totuși, fiindcă orice obiect trebuie cercetat în părțile sale cele mai mici și cum aceste părți dintâi și cele mai mici ale casei sunt stăpânul și sclavul, soțul și soția și tatăl și copiii, aceste trei relații trebuie examinate, ce este fiecare și cum trebuie să fie.

§2. Acestea sunt relația de stăpân (și sclav), apoi cea sexuală (căci conviețuirea femeii cu bărbatul nu are o denumire specială) și, în sfârșit, cea de-a treia, relația părintească (nici această legătură nu se numește cu un nume particular). Aceste trei categorii pomenite să le considerăm ca stabilite. Mai este ceva, din care constă toată economia domestică, după cum cred unii, iar după cum cred alții, cea mai mare parte a ei; trebuie să cercetăm cum stau lucrurile: vorbesc de așa-numita artă de a se îmbogăți (hrematistica).

Și mai întâi să vorbim despre stăpân și sclav, ca să vedem utilitatea acestui așezământ și dacă se poate să ne facem cu privire la acestea și o idee mai adevărată decât cele admise acum.

§3. Căci unora li se pare că stăpânirea asupra sclavilor este o știință și împreună cu ea și economia domestică însăși, cât și politica și regalitatea, după cum am spus la început², iar altora³, că este contra naturii a stăpâni sclavi: căci numai prin lege devine cineva sclav ori este liber, iar prin natu-

1. În paranteze se cuprind cuvintele și frazele ce par a nu fi autentice.

2. Cap. I, §2.

3. Cum era sofistul Lycophron. Sclavia nu era admisă fără contestații, chiar în secolul IV î.Ch. Aristotel însuși avu grijă să elibereze prin testament pe toți sclavii săi. Vezi Diogene Laerțiu, cartea V, pag. 169-170.

ră nu se deosebesc întru nimic; așadar, orânduirea aceasta nu se întemeiază pe dreptate, ci pe violență.

§4. Totodată, posesiunea este o parte a casei (și știința despre achiziția posesiunii, o parte a economiei domestice) și fără de cele necesare nu este posibil nici a trăi, nici a trăi bine; apoi, precum în anumite case este nevoie ca ele să aibă uneltele potrivite, dacă se are în vedere ca lucrul să reușească (tot așa și pentru gospodar); uneltele însă sunt parte însuflețite, parte neînsuflețite, bunăoară cărma cărmaciului este neînsuflețită, iar vâslașul său, o unealtă însuflețită – căci orice lucrător trebuie pus în clasa uneltelor pentru meșteșuguri. Tot așa, pentru un gospodar, orice bun este o unealtă spre a trăi și toată avuția sa este o sumă de unelte, iar sclavul este un bun însuflețit și orice slugă este ca o unealtă înaintea altor unelte.

§5. Căci dacă oricare dintre unelte, fie la poruncă, fie din presimțire, și-ar îndeplini lucrul său, precum se spune despre statuile lui Dedal¹ și despre trepidurile lui Hefaistos², despre care poetul zice că „pătrundeau automate în ceata zeilor“, dacă suveicile ar țese singure și plectrul ar cânta singur, patronilor nu le-ar mai trebui lucrători și nici stăpânilor sclavi; astfel, uneltele numite sunt unelte productive, pe când bunurile posedate sunt pentru întrebuințarea practică. Căci suveica servește la producerea și a altceva pe lângă folosința sa proprie, iar veșmântul și patul servesc numai la întrebuințarea lor.

§6. Și deoarece producția se deosebește de folosință și fiindcă amândouă au nevoie de unelte, este necesar ca și acestea să aibă aceeași deosebire. Viața este folosință, nu producție, și de aceea sclavul este un ajutor pentru folosința practică.

Despre bunuri se zice că sunt ca și un organ. Căci organul nu este numai organ al cuiva, ci îi aparține de tot; tot așa bunurile. De aceea, stăpânul este numai stăpân al sclavului și nu aparține lui; sclavul însă nu este numai sclavul stăpânului, ci îi și aparține cu totul.

§7. Care este, așadar, natura și rostul sclavului, reiese clar din acestea. Anume, acel om care din natură nu este al său³, ci al altui om, este prin natura lui sclav. Însă cine este al altui om, este ca un bun al aceluia⁴, iar un bun este o unealtă practică, cu existența sa proprie.

§8. Acum, dacă din natură este cineva astfel ori nu și dacă este pentru el mai bine și drept a fi sclav ori nu, ori dacă orice sclavie nu este cumva împotriva naturii, cu aceste chestiuni trebuie să ne ocupăm în cele ce urmează.

1. Cel dintâi mare sculptor grec care încearcă să exprime mișcarea în statuile sale.

2. *Iliada*, XVIII, v. 376.

3. Cicero în *Republica*, cartea III, citat de Nonnius la vorba „Famulantar“, admite același principiu: „Est enim, inquit, genus injustae servitutis, quoniam sunt alterius, qui possunt esse“.

4. Sclavul susceptibil și de ipotecă.

Și nu este greu să cercetăm acest lucru, pe de o parte prin rațiune, pe de alta prin experiență. Căci a stăpâni și a fi stăpânit nu este numai prin înțocmirile necesare, ci și prin cele folositoare. Și chiar de la plâsmuirea lor, unele se diferențiază ca elemente conducătoare, iar altele spre a fi conduse; sunt multe forme și de stăpânitori și de stăpâniți (și totdeauna e mai bună stăpânirea exercitată asupra unor supuși mai buni, cum, spre exemplu, este mai bună și mai folositoare stăpânirea asupra unui om, decât asupra unui dobitoc. Căci o treabă săvârșită de către agenți mai buni este mai bună; și oriunde unul poruncește și celălalt execută, se prestează un lucru de către ambele părți).

§9. Căci în toate câte sunt alcătuite din mai multe părți și devin o unitate, fie organică, fie colectivă, apare îndată și comanda și serviciul.

Interdependența aceasta este inerentă întregii naturi, mai cu seamă ființelor vii, căci chiar în cele ce nu au viață există un fel de stăpânire, bunăoară unei game, însă aceasta este obiectul unei cercetări străine de chestiunea noastră.

§10. Mai întâi, ființa vie constă din suflet și corp, dintre care unul este conducător din natură, iar celălalt condus (trebuie să considerăm obiectele care, potrivit firii¹, sunt mai conforme naturii, iar nu pe cele degenerate; de aceea trebuie să studiem și aici pe omul cel mai bine format atât la suflet, cât și la corp și, în cel privește pe acesta, spusa noastră este evidentă; căci la cei vicioși și la cei ce se află suferinzi pare că adesea trupul poruncește sufletului, pentru că sunt slabi și în stare anormală).

§11. Așadar, cum am spus, trebuie să deosebim într-o vietate două puteri, una stăpânitoare, cealaltă conducătoare, și anume sufletul, care stăpânește corpul cu puterea exercitată asupra sclavului, și rațiunea, care conduce și înfrânează dorințele cu puterea omului politic sau a regelui. Din aceasta se vede că ascultarea corpului de șefia sufletului și înfrânarea părții afective de către rațiune și de partea care are judecată este ceva natural și folositor totodată, pe când dacă ar fi egale ori inverse, ar fi ceva primejdios tuturor părților.

§12. Și iarăși, tot așa este cu omul și cu celelalte dobitoace, căci animalele domestice au o natură mai bună decât cele sălbatice și pentru toate acestea e mai bine să se supună omului, fiindcă aceasta este spre păstrarea vieții lor. Apoi, masculul față de femelă este mai puternic, iar cealaltă mai plâpândă; cel dintâi domină, cealaltă se supune.

§13. Aceeași rânduială trebuie să existe în general între toți oamenii, anume între toți care se deosebesc în același grad ca sufletul de corp și omul de fiară; și într-adevăr, se găsesc în această stare toți cei al căror rost este lucrarea corpului lor – și aceasta este menirea lor cea mai folositoare; aceștia sunt sclavi din natură; pentru ei este mai bine să fie stăpâniți ca atare, tot așa ca și pentru făpturile pomenite adineaori. Prin urmare, este sclav

1. Vorbele acestea i-au servit lui Rousseau ca epigraf al celebrului său *Discours sur l'Inégalité*.

din natură cel ce poate fi al altcuiva (și de aceea este al altcuiva) și care este părtaș la rațiune numai într-atât cât îi trebuie să înțeleagă poruncile rațiunii, însă personal să nu o aibă. Căci animalele nu pot nici măcar să înțeleagă poruncile rațiunii, ci doar se supun impresiilor.

§14. Iar folosul sclavilor se deosebește puțin de acela al vitelor, căci și unii și altele ne dau cu corpul lor ajutorul pentru cele necesare vieții. În acest scop, natura² năzuiește să creeze deosebite corpurile celor liberi și ale sclavilor, pe acestea din urmă scurte și puternice, pentru munca de rând, pe cele dintâi, drepte și zvelte și nedestoinice pentru asemenea treabă, însă capabile de acțiune politică (aceasta, la rândul ei, apare împărțită în funcția ei războinică și în cea de pace).

§15. Însă de fapt se întâmplă adesea și contrariul, și anume că unii numai corpul îl au de oameni liberi, iar alții numai sufletele; un lucru este însă clar, că dacă oamenii s-ar naște atât de diferiți unii de alții – numai în ce privește corpul – cât sunt de deosebite statuile zeilor de statura omenească, toți ar recunoaște că cei mai puțin frumoși sunt vrednici să fie sclavii celorlalți. Și dacă acesta este adevărul relativ la corp, cu atât mai mult dreptate se adevăresc acestea relativ la suflet. Doar că nu este deopotrivă de ușor a vedea frumusețea sufletului ca pe cea a corpului.

S-a arătat că din natură unii sunt liberi și alții sclavi și că este folositor și drept ca aceștia să fie sclavi.

§16. Totuși, nu este greu a recunoaște că au întrucâtva dreptate cei ce susțin contrariul, căci vorbele „sclav” și „sclavie” sunt ambigue; (așa este sclavul de drept din cauza inferiorității naturale³) și sclavul în virtutea unei legi, unei convenții⁴ ca cei prinși în război să fie proprietatea învingătorilor. Însă contra acestui drept, ca și împotriva oratorilor politici (când aduc proiecte de legi noi), filozofii juridici ridică acuzația de nelegalitate și că este revoltător ca unul care are putere să învingă pe altul să facă din învins, nu mai prin forță, sclavul și supusul său.

§17. Dintre filozofi⁴, unii cred așa, alții altfel, însă cauza acestei neînțelegeri, care (pe de altă parte) apropie (diferitele) lor păreri, este că în oarecare măsură tocmai ingeniozitatea, împreună cu mijloacele de fapt, este aceea care poate să învingă mai bine și că totdeauna biruința implică oarecare superioritate, așa că se pare că violența nu este fără oarecare forță morală și (în cele din urmă) discuția are loc numai din punct de vedere al dreptului. Căci tocmai de aceea unii socotesc că dreptatea este bunăvoiața

1. Mai mulți autori moderni i-au reproșat aceste principii ciudate. Însă Aristotel nu este partizan exclusiv al sclaviei. Să se vadă pasajul din cartea IV, cap. IX, §9, unde susține că adesea trebuie eliberată sclavii.

2. Adăugat de traducător.

3. Ateneu (cartea VI, pag. 253) citează o asemenea convenție între o colonie de beoțieni și de tesalieni. Hobbes (*Imperium*, cap. VII și IX) întemeiază sclavia pe război. Grotius admisesese și el principiul acesta, susținut de aproape toți autorii până la Montesquieu. În Antichitate, maxima aceasta era universal admisă și aplicată cu cea mai mare rigoare.

4. E vorba de Platon și Pindar.

(care exclude sclavia), iar alții că este drept ca cel mai puternic să stăpânească; de aceea, câtă vreme aceste două opinii stau separate una de alta, cea dintâi n-are nimic ferm, nici convingător, întrucât, conform ei, cel mai tare ca destoinicie n-ar trebui să domnească și să stăpânească.

§18. În fine, alții, considerând ambele păreri, declară, după cum cred ei, potrivit oricărui drept (cutumiar) – căci orice obicei are ceva drept în el – sclavia din război ca justă, însă nu totdeauna. Fiindcă pricina războaielor se poate să nu fie dreaptă, iar pe cel ce cade în sclavie nemeritată nu-l putem socoti ca sclav (din naștere). Căci altminteri ar urma ca oameni foarte nobili¹ să fie socotiți sclavi sau fii de sclavi, dacă din întâmplare sunt prinși și vânduți. De aceea, aceștia nu vor să se socotească pe ei înșiși printre sclavi, ci numai pe barbari; și toți câți cred așa cercetează numai despre sclavul din natură, după cum am vorbit la început.

§19. Căci este necesar – zic ei – a fixa unele deosebiri între cei care sunt sclavi oriunde și alții care nu sunt nicăieri. Același lucru cu noblețea: grecii de neam socotesc că ei sunt nobili nu numai printre ai lor, ci și pretutindeni, pe când barbarii sunt nobili numai în țara lor: într-un cuvânt, că există o noblețe și o libertate absolută și alta condiționată, cum zice și Elena lui Teodectis²:

„Pe mine, vlăstar de zei și după mamă și după tată,
Cutează cineva să mă numească sclavă?”³

Cine judecă așa face deosebirea între sclav și liber, între nobili³ și nobili, numai din punctul de vedere al destoiniciei și incapacității, căci ei pornesc de la ideea că, precum dintr-un om trebuie să se nască un om și din animal tot un animal, tot așa din oameni destoinici, un om destoinic. (Asta nu este cu totul adevărat, ci) natura doar tinde către țelul acesta, însă în multe cazuri nu-l poate atinge.

§20. Este clar, așadar, că discuția are oarecare bază și că nu toți care sunt sclavi ori liberi de fapt sunt și din natură; de asemenea, e clar că această deosebire s-a întipărit într-atât în ființa lor, încât este în interesul lor ca unii să slujească, iar ceilalți să poruncească și este drept și trebuie ca unii să asculte, iar ceilalți să exercite stăpânirea pentru care au fost mențiți de la natură; iar un abuz al acestei puteri este vătămător amândurora, căci ceea ce prieste părții, prieste și întregului, iar ceea ce prieste corpului, prieste și sufletului; or sclavul este oarecum o parte a stăpânului, anume ca o parte deosebită și însuflețită a corpului acestuia și de aceea mai există și o legătură de interes comun și înclinație reciprocă între amândoi, întrucât natura

1. Trebuie să distingem între nobil (liber prin neam, rasă) și liber de fapt; aceștia din urmă se puteau face și din sclavi (libertii); în schimb, Platon (nobil) fusese câțva timp în sclavie.

2. Discipol și amic al lui Aristotel.

3. Definiția nobleței în cartea VIII, cap. I, §3, zice: „Noblețea constă în virtute și în bogăția strămoșilor”.

însăși i-a menit pentru această legătură, pe când atunci când numai legea și violența i-a legat, se întâmplă contrariul.

§21. De aici reiese clar că puterea stăpânului (asupra sclavului) nu e totuna cu autoritatea politică și nici toate felurile de dominație nu sunt asemănătoare¹, cum susțin unii. Căci una este numai o autoritate asupra celor liberi din natură, iar cealaltă se exercită asupra sclavilor; șefia capului de familie este indeobște monarhică – căci orice casă se conduce monarhic – iar autoritatea omului politic se exercită asupra unor oameni liberi și egali.

§22. Așadar, stăpânul este stăpân² nu pentru că știe să poruncească, ci pentru că are o natură de stăpân, de asemenea sclavul și omul liber. Totuși, există o știință a stăpânului și una a sclavului. O știință a sclavului a predat într-adevăr odată unul la Siracuză; acolo, luând onorariu, învăța pe copiii în sclavie ciclul de cunoștințe necesare pentru serviciile lor obișnuite; învățătura acestor lucruri s-ar putea extinde și mai mult, la bucătărie și la alte feluri mai alese de servicii, căci unele servicii sunt mai prețioase decât altele, iar altele mai necesare, potrivit proverbului: „Sunt sclavi și sclavi, după cum stăpâni și stăpâni”³.

§23. Așadar, toate cunoștințele acestea formează știința sclavului, iar știința stăpânului constă în a ști să se folosească de sclavi, căci a fi stăpân nu înseamnă a ști să câștigi sclavi, ci a te folosi bine de sclavi; totodată, știința aceasta nu este cine știe ce lucru mare și înalt, ci cuprinde acele lucruri pe care sclavul trebuie să știe să le facă, iar stăpânul trebuie să se priceapă să i le comande; în locul stăpânilor care n-au nevoie să se chinuiască singuri, un administrator primește această onoare, iar stăpânii fac politică și filozofează. Știința de a câștiga (sclavi) este însă deosebită de celelalte două; ea nu este decât arta de a purta război la timp și în mod util (ori arta de a întocmi o vânatoare de oameni).

§24. Atât despre stăpân și sclav.

CAPITOLUL III

§1. Și acum să studiem arta câștigului și a înavuțirii după calea croită de noi⁴, întrucât sclavul s-a recunoscut doar ca o parte a avutului întreg. Mai întâi trebuie să ne întrebăm dacă arta înavuțirii (hrematistica) este aceeași cu economia domestică (economia) ori este numai o parte a ei sau o artă ajutătoare, iar dacă este o artă ajutătoare, dacă este în același mod cum este meșteșugul de a face suveici pentru meseria țesătoriei, ori ca turnătoria față de turnătorii de statui (căci aceste meserii nu ajută în același mod), întrucât prima pregătește unealta, cealaltă materia; prin materie înțeleg

1. Vezi cartea I, cap. I, §2.

2. Vezi §3.

3. Proverbul acesta e scos dintr-o piesă a comicului Philemon.

4. Vezi mai sus, cap. I, §3.

substanța din care se confecționează obiectul, așa cum e lăna pentru țesător și pentru turnătorul de statui, bronzul).

Că, deocamdată, economia domestică nu este totuna cu hrematistica, este un lucru cert. Căci cea din urmă se ocupă cu producția, cealaltă cu consumația; dar ce altă artă ar putea fi aceea care să se folosească de cele din casă, decât economia domestică?

§2. Și dacă hrematistica este o parte a artei economice ori o artă nouă, rămâne de discutat; recunoaștem de altfel că este rosul celui priceput în hrematistică să cerceteze care sunt mijloacele de a câștiga bani și proprietăți. Însă avuția și bogăția cuprind multe părți și mai întâi trebuie cercetat dacă agricultura și în general îngrijirea de cele ale hranei este o parte a economiei domestice ori altă ramură de știință.

§3. După cum există mai multe feluri de hrană, tot așa există mai multe feluri de viață, atât ale dobitoacelor, cât și ale oamenilor; și deoarece nu poate persista viața fără hrană, deosebirile hranei au creat traiurile deosebite ale vietăților. Printre animale, unele trăiesc în turme, altele singurate, după cum li se potrivește mai bine în vederea gășirii hranei, pentru că unele sunt carnivore, altele frugivore, iar altele omnivore, după cum natura le-a diferențiat traiurile lor în vederea ușurinței și a unei mai bune alegeri a acestor alimente, apoi fiindcă din natură nu tuturor animalelor le place aceeași hrană, ci una unora și alta altora, iar vietățile, atât cele carnivore, cât și cele frugivore, se deosebesc între ele.

§4. Tot așa și cu viețile oamenilor, căci mult se deosebesc între ele. Cei mai trândavi sunt nomazi; aceștia trândăvesc, pe când hrana le vine fără osteneală de la animalele domestice; numai când este necesar să peregrineze după pășune pentru dobitoace, sunt și ei siliți să plece împreună, astfel că turmele lor sunt ca niște ogoare vii pe care le cultivă. Apoi alții trăiesc din vânatoare, unii făcând un fel de vânat, alții altul, alții din hoție¹, iar alții, care locuiesc pe lângă lacuri, bălți, râuri și coastele pline de pește ale mării, trăiesc din pescuit, iar alții din vânatul păsărilor și al animalelor sălbatice. Însă cea mai mare parte a oamenilor trăiesc din lucrarea pământului și din cultivarea fructelor.

§5. Și acestea sunt aproape toate felurile de viață care au o îndeletnicire naturală și nu-și procură hrana prin schimb ori prin comerț: viața nomadă, agricolă, tâlhărească, pescărească, vânătorească; numai că unii, pentru a-și satisface nevoile unui fel de viață care el singur nu poate să le dea independența necesară, cumulează, spre a trăi mai plăcut, mai multe ocupații, de pildă: viața nomadă cu cea tâlhărească, cea agricolă cu cea vână-

1. Tâlhăria, după cum observă Tucidide (cartea I, cap. V), nu era o meserie necinstită în primele timpuri ale Greciei. În vremea istoricului, câteva triburi păstrasera obiceiul acesta. Tâlhăria apare în Evul Mediu pusă în practică de elita societății, de către seniori puternici și chiar de către rege. Hobbes (*Imperator*, cap. V, §2 și cap. XII, §14) găsește că, în stare de natură, tâlhăria este tot atât de utilă pe cât de onorabilă. Montesquieu atribuie tâlhăria lipsei comerțului (*L'Esprit des Loix*, cartea XX, cap. II).

torească, și tot asemenea cu celelalte: încotro îi împinge nevoia, acel fel de viață îl duc.

§6. Așadar, felul acesta de avuție pare că le este dat tuturor viețuitoarelor de către natura însăși, atât îndată de la naștere, cât și la maturitate. Căci chiar din primele momente ale nașterii, mamele produc atâta hrană cât este îndestulătoare, până când cei născuți pot să și-o procure ei înșiși, și așa sunt cele ce nasc viermi¹ și cele ce nasc ouă; iar cele ce nasc pui vii au pentru născuți hrana în corpurile lor pe un timp oarecare, așa-numitul lapte.

§7. De asemenea, este clar că trebuie să admitem și cu privire la vietățile mature că plantele sunt create pentru folosința oamenilor, cele domestice, atât pentru servicii, cât și pentru hrană, iar cele sălbatice, dacă nu toate, totuși cele mai multe, pentru hrană și alte trebuințe, ca omul să-și facă vesminte și alte unelte din ele; așadar, dacă natura nu creează nimic fără scop și în zadar, este necesar să admitem că natura a făcut toate acestea pentru folosul oamenilor.

§8. De aceea, și arta războiului este din natură tot un fel de artă de înavuție, după cum și arta vânătorului este o parte a celei dintâi. Și trebuie să ne folosim de ea atât contra fiarelor, cât și contra acelor oameni care, deși născuți pentru a servi², nu primesc a fi stăpâniți, căci acest fel de război este drept din natură. Deci, această ramură a artei de a dobândi este în mod firesc o parte a economiei domestice, anume aceea a cărei sarcină este să adune o provizie de obiecte care sunt necesare spre a trăi și folosite pentru comunitatea statului și a familiei și care, de aceea, sau trebuie să fi fost strânse mai dinainte, sau trebuie procurate de către economia domestică.

§9. Și adevărata avere, pe cât se pare, constă în ele. Căci cantitatea suficientă a unei asemenea avuții, în vederea unui trai bun, nu este nesfârșită, după cum pretinde Solon în mod poetic: „Omul strânge întruna avuții nelimitate”, ci limitate, ca și în celelalte arte; căci în nici o artă nu sunt unelte nesfârșite, nici ca număr, nici ca mărime, iar averea nu este nici ea decât cantitatea necesară uneltelor și mijloacelor economiilor casnice și oamenilor politici. Așadar, că există oarecare artă de a dobândi din natură pentru gospodari și oameni politici și care sunt condițiile ei, aceasta este clar.

§10. Dar mai există și un alt fel de artă de a dobândi, pe care mai ales o numesc – și cu drept cuvânt – arta de a se înavuți³, care admite că înuade-văr, bogăția și proprietatea n-au nici o limită, iar mulți o socotesc una și aceeași cu cea dintâi, desigur din pricina asemănării lor. De fapt, deși nu sunt mult deosebite, nu sunt totuși identice. Căci pe când aceea este opera

1. Aristotel se referă la larvele insectelor, ale căror ouă sunt prea mici spre a se vedea cu ochiul liber.

2. Aristotel se referă la barbari: „Natura a voit ca barbar și sclav să fie unul și același”. Vezi cap. I, §5.

3. După cum vedem, Aristotel face deosebire între arta de a „dobândi” (ktetiké) și arta de a se „inavuți” (chrematistiké).

naturii, aceasta nu este din natură, ci se naște mai mult din experiență și din artă. Și acum să pornim în cercetarea acestei chestiuni de la principiul acesta.

§11. Folosința oricărui lucru este de două feluri¹, și în ambele uzuri, lucrul servește ca atare, însă nu în același mod; întâia folosință este cea proprie, cealaltă însă nu e cea proprie lucrului; bunăoară, încălțăminte servește și la purtat și ca mijloc de schimb; căci amândouă sunt folosințe ale încălțăminte, întrucât și acela care dă o încălțăminte unuia care are această nevoie, în schimbul banilor sau al hranei, se folosește de încălțăminte ca încălțăminte, însă nu cu folosința proprie destinației ei, căci nu a fost făcută pentru schimb; tot așa este în ce privește celelalte bunuri. Căci toate pot devenit mijloace de schimb; și acest schimb primitiv avea o origine cu totul conformă naturii, întrucât oamenii au dintr-un lucru mai mult, iar dintr-altul mai puțin decât le trebuie.

§12. De altfel, din acestea reiese clar că comerțul nu este o parte a agonisirii naturale. Era necesar să se facă schimb doar cât le era îndestulător (pentru trai). În cea dintâi asociație, adică în (casă) familie, este vădit că nu avea nici un loc, ci numai în asociația mai extinsă. Căci membrii familiei aveau toate în comun; când însă locuințele și avuturile fură despărțite, se iviră la membrii asociației multe și felurite trebuințe și, potrivit acestor lipșuri, le era necesar să-și dea unii altora diferite lucruri, după cum fac și astăzi multe din semințiile barbare, și anume potrivit schimbului, căci ei schimbă lucruri folositoare între ei, dau și primesc vin în schimbul grâului și altele de felul acestora², însă nu extind mai departe comerțul lor.

§13. Nici acest schimb nu este contra naturii și nici vreo ramură a artei de a se înavuți (în sens strict), căci rolul lui era de a completa acea cantitate necesară pentru care suntem menși de natură; însă din el s-a format arta aceea (hrematistică) în chip firesc. Căci crescând trebuințele și extinzându-se, prin importul articolelor ce nu le aveau și exportul celor prisositoare, de nevoie ajunseră la întrebuințarea monedei. Nu toate lucrurile trebuincioase din natură se pot lesne transporta.

§14. Și astfel oamenii se învoiră ca la schimbul lucrurilor să dea și să ia în locul lor un oarecare obiect, care, fiind el însuși un lucru folositor, avea avantajul că era lesne de mănuit în călătorii, ca aurul, argintul și altele asemenea; la început îi determinau valoarea numai după mărime și greutate, iar în cele din urmă îi întipăriră și o efigie, ca ei să se scutească de măsurătoare, căci efigia era pusă ca semn al valorii. Când, din nevoia schimbului, se introduse moneda, s-a născut și cealaltă formă de agonisire, comerțul; la început, primitiv dezvoltat, curând însă perfecționat prin experiență, el căuta și găsea cum și unde să realizeze câștiguri cât mai mari.

1. Adam Smith, celebrul economist scoțian, admite ca și Aristotel că lucrurile au două valori: valoarea de folosință și cea de schimb.

2. Vezi Homer, *Iliada*, cântul VII, vers 474.

§15. De aceea, se pare că hrematistica se ocupă mai ales cu banii și că obiectul ei ar fi să poată cunoaște de unde se pot câștiga cât mai mulți bani; căci ea trebuie să creeze avuția și bunăstarea. De aceea se admite adesea că bogăția constă în belșugul banilor, căci în jurul banilor se învârtesc și achiziția și comerțul. Apoi se zice totodată că banul, prin natura sa, este în sine un nimic, neavând valoare decât prin lege, pentru că, de îndată ce are loc o schimbare de monedă, nu mai este întru nimic valabil și nici folositor pentru trebuințele vieții și fiindcă unuia care are bani din belșug poate să-i lipsească hrana necesară, că este ceva absurd¹ să fie avuție acel lucru în posesiunea căruia cineva poate muri de foame, cum spune mitologia despre acel Midas, că, prin împlinirea dorinței (sale nesățioase), toate bucatele se aduse înaintea sa se prefăceau în aur.

§16. De aceea, aceștia caută în altceva avuția și izvorul avuției și caută cu drept cuvânt; într-adevăr, una este hrematistica și altceva agonisirea naturală și numai aceasta din urmă ține de economia domestică. Iar comerțul produce avere nu în chip absolut, ci numai prin transportarea bunurilor. Or, el pare că se îndeletnicește tocmai cu banii; căci banul este elementul și ținta schimbului; iar averea din acest fel de achiziție este nelimitată (într-adevăr). Căci, precum medicina are ca scop să vindece la infinit, tot astfel fiecare dintre arte au scopurile lor la infinit și toate tind să le realizeze cât mai bine, pe când, din contră, mijloacele care duc la scopurile lor nu sunt infinite – și pentru toate, limita lor este chiar scopul lor; tot astfel ca și mai sus, achiziția comercială nu are ca limită scopul pe care-l urmărește, pentru că scopul său sunt tocmai bunurile și o înavuțire nesfârșită.

§17. Dar dacă arta acestei îmbogățiri n-are hotare, economia domestică are, fiindcă câmpul ei este cu totul deosebit. Astfel, este evident că orice avuție trebuie să aibă o limită. Însă din fapte vedem că are loc contrariul; toți cei ce vor să se înavutească îngrămădesc moneda lor la infinit. Pricina este apropierea ambelor (arte de înavuțire); întrebuințarea aceleiași ban poate fi interpretată într-un fel sau altul, după cum se face într-un domeniu sau celălalt al hrematisticii, căci amândouă sunt întrebuințări ale aceleiași avuții, (anume a banului), însă nu în același scop; scopul celei dintâi este altul, al celei de al doilea, înmulțirea lui. Unora li se pare că acesta este obiectul economiei domestice și continuă să creadă că trebuie ori a păstra, ori a înmulți la infinit averea existentă.

§18. Cauza acestei preocupări este faptul că oamenii se îngrijesc numai să trăiască, nu să trăiască frumos. Dorul de viață fiind infinit, ei se străduiesc (să strângă) mijloace infinite (de trai). Cei ce năzuiesc să trăiască frumos caută mai ales plăcerile (senzuale) corporale și, fiindcă se știe că acestea se procură prin bani, toată străduința se învârteste în jurul afacerilor unde se câștigă bani, iar cealaltă ramură (nenaturală) a hrematisticii de

1. Montesquieu (*L'Esprit des Lois*, cartea XXI, cap. XXII și cartea XX, cap. I) observă că imensele cantități de aur aduse din Lumea Nouă n-au împiedicat Spania să cadă în mizerie, pricinuită și de multe alte cauze.

aici s-a născut. Orice plăcere constând din exces, ei caută mijloacele care produc excesul dătător de plăceri și dacă nu pot să le obțină prin hrematistică, le caută prin alte mijloace, servindu-se de puterile lor, nu conform naturii.

§19. Menirea curajului nu este să facă bani, ci fapte bărbătești, și nici a artei războiului și a medicinei, ci a celei dintâi să aducă biruința, iar a celei de-a doua, însănătoșirea, însă felul acela de oameni fac din toate aceste ocupații mijloace de câștig, ca și cum banul ar fi scopul lor și ca și cum toate eforturile oamenilor nu trebuie să aibă alt țel decât banul. Și astfel am vorbit despre hrematistica nebazată pe necesitate, despre chestiunea privitoare la cauza pentru care ne servim și astăzi de ea precum am spus și despre cea necesară, că este deosebită de cealaltă, că ține, firește, de economia domestică și că se ocupă de producția hranei și nu este infinită, ca cealaltă, ci are o limită.

§20. În modul acesta devine clară și chestiunea pusă la început, anume dacă arta înăvuirii este treaba capului de familie și a omului politic ori nu, ci¹ trebuie să existe de mai înainte, după cum și pe oameni nu-i creează politica, ci luându-i așa cum sunt prin natura lor, se servește de ei; astfel, natura trebuie să le și dea, ca hrană, pământul sau marea sau altceva. Apoi este treaba capului de familie (gospodarului) să dispună de acest avut după cum se cuvine, tot așa precum nu este treaba țesătoriei să creeze lâna, ci doar să cunoască care este bună de întrebuințată la lucru și care este rea și de neîntrebuințată.

§21. Și ar putea întreba cineva de ce tocmai arta înăvuirii este o parte a economiei domestice, iar medicina nu este o ramură a ei, câtă vreme cei din casă au nevoie de sănătate tot atât cât și de viață și de alte lucruri necesare vieții? Rațiunea este aceasta: dacă, pe de o parte, este datoria capului de familie și a omului de stat să se ocupe de sănătatea (celor de sub conducerea lor), pe de altă parte, grija asta o au nu ei, ci trebuie s-o aibă medicul. Tot așa, avutul unei familii îl privește pe capul familiei, însă într-o măsură nu-l privește pe el, ci pe știința ajutoare (economia domestică); căci mai presus de orice, fondul oricărei avuții trebuie să fie dat mai dinainte de către natură. Căci este de datoria naturii să dea hrană făpturilor sale și într-adevăr, pentru fiecare nou născut ea îi servește ca hrană restul materiei din care se naște. De aceea, pentru toți oamenii, numai avuția dată de roadele pământului și luată de la animale este potrivită naturii.

§22. Agonisirea averii fiind de două feluri, după cum am spus, una comercială, alta domestică, aceasta necesară și vrednică de laudă, cea dintâi datorată schimbului și cu drept cuvânt disprețuită², fiindcă nu-și ia câștigul

1. Cei mai mulți interpreți ai *Politicii* admit aici o lacună. Franz Susemihl reconstituie astfel: „a altuia, însă nu este în puterea nici a acestuia să creeze aceste bunuri”.

2. Platon (*Legile*, XI, pag. 918) a deslășit pricinile disprețului revărsat asupra comerțului. În toată Antichitatea, comerțul era o profesiune neonorabilă; el nu începu să fie stimat decât în epoca republicilor italiene, în vremea de înflorire a Florenței și a Venetiei.

din natură, ci de la alții, împrumutul pe dobândă și camăta sunt urâte cu cea mai mare dreptate, fiindcă acestea își scot câștigul tot din bani și nu le lasă destinația pentru care au fost creați. Căci pentru înlesnirea schimbului s-a introdus moneda; dobânda însă îl înmulțește în sine. De aceea, numele grecesc al dobânzii¹ înseamnă și „copil”, căci copiii se aseamănă de obicei cu părinții lor și, tot așa, dobânda este banii din bani. Iar acest fel de agonisire a averii este cel mai nefiresc dintre toate.

CAPITOLUL IV

§ 1. De la știința pe care am dezvoltat-o îndeajuns să trecem acum la câteva considerații privitoare la practică. În toate subiectele de acest fel, un câmp liber este deschis teoriei; însă aplicația are necesitățile sale.

Știința avuției în ramurile sale practice constă în a cunoaște temeinic felul, locul și întrebuințarea produselor celor mai folositoare: să știe, de pildă, dacă trebuie să se îndeletnicească cu creșterea cailor, a boilor, a oilor sau a altor animale; să învețe a alege cu pricepere speciile cele mai rentabile după loc, căci nu toate reușesc deopotrivă oriunde. Practica mai consistă în a cunoaște agricultura și locurile ce trebuie lăsate fără arbori ca și pe cele ce trebuie plantate; ea se îndeletnicește, în sfârșit, cu îngrijirea albinelor și a tuturor animalelor de uscat și de apă care pot aduce unele venituri.

§2. Acestea sunt cele dintâi elemente ale avuției propriu-zise.

Cât despre avuția pe care o aduce schimbul, elementul său de căpetenie este comerțul, care se împarte în trei ramuri: comerțul pe apă, comerțul pe uscat și comerțul de prăvălie, care se deosebesc unul de altul prin aceea că unele sunt mai sigure, iar celelalte aduc câștig mai mare. Al doilea element este împrumutul cu dobândă și al treilea salariul, ce se poate aplica meseriilor mecanice sau muncitorilor, care fără vreo artă, servesc numai cu puterea corpului lor.

Mai este și un al treilea fel de agonisire de avere, la mijloc între înăvuirea naturală și înăvuirea prin schimb, care ține și de una și de alta, care provine din pământ și din cele ce cresc din pământ și, deși nu constă în fructe comestibile, totuși este utilă: anume tăierea pădurilor și exploatarea minelor, iar aceasta din urmă are și ea mai multe ramuri, fiindcă mineralele scoase din pământ sunt de diferite feluri.

Cele mai tehnice dintre aceste meserii sunt acelea în care întâmplarea neprevăzută are cel mai puțin loc, cele mai meșteșugărești (mecanice) sunt

Teoria lui Aristotel despre achiziția naturală și despre achiziția derivată merită o mare atenție, ca fiind una dintre cele dintâi încercări de economie politică. Antichitatea nu ne-a lăsat altceva mai complet. Montesquieu a pretins că teoriile lui Aristotel despre camăta și împrumutul cu dobândă au nimicuit comerțul în veacul de mijloc.

1. Radicalul *teko* = nasc: *tekos* = vlăstar, copil.

acelea care deformează mai mult corpul, cele mai servile (ca ale sclavilor), acelea unde se întrebuințează aproape exclusiv puterea trupului, în fine, cele mai nenobile, acelea unde se cere cât mai puțină deșteptăciune și merit.

§3. S-a vorbit îndeajuns despre fiecare dintre aceste ramuri de înavuțire; a trata amănunțit fiecare parte ar fi însă nepotrivit, deși ar fi folositor pentru meseriile respective.

§4. Ba încă există și scrieri privitoare la aceste lucruri, ale unora, cum e Chares din Paros¹ și Apollodor din Lemnos, despre agricultură și cultura pădurilor. De asemenea, alții au scris despre alte materii, iar acela ce se interesează de lucrurile acestea să le studieze în ele și, pe lângă aceasta, va face bine să culegă poveștile răspândite despre mijloacele prin care unii au ajuns să facă avere, căci acestea sunt de folos adeptilor hrematisticeii.

§5. Așa este povestea lui Thales² din Milet. Este vorba despre o speculație în vederea înavuțirii, pe care i-o pun în seamă numai din cauza înțelepciunii lui, dar este o regulă pentru toți. Din pricina sărăciei lui, ținându-l unii de rău, cum că filozofia (lui) este nefolositoare – așa se spune – și prevăzând, grație cunoștințelor sale astronomice, că recolta măslinilor va fi îmbelșugată, încă de cu iarnă, când tocmai avea ceva bani, dădu arvună tuturor muncitorilor de măslină din Milet și Chios, și-i închirie cu o mică sumă, întrucât nu avea nici un concurent. Când sosi apoi timpul culesului și se căutau în grabă mulți asemenea muncitori, i-a reînchiriat cu prețul care i-a convenit și a strâns o mare avere; astfel le-a arătat că filozofilor le este ușor să facă avere, când vor, însă nu la acestea năzuiesc ei.

§6. Thales, zice-se, a dat prin această speculație o probă a inteligenței sale; însă acesta este un artificio general de a se înavuți, în măsura în care cineva poate să-și păstreze numai pentru sine cumpărarea unui lucru; tot așa își deschid unele state izvoare de venituri, când n-au bani, creând monopolul vânzărilor.

§7. În Sicilia, unul a cumpărat cu banii depozitați la el tot fierul din uzine, iar când veneau negustori de pe piețele străine, el era singurul vânzător și deci nu li-l vindea pe cine știe ce preț prea mare, totuși, la cincizeci de talanți, câștiga o sută. Dionysios³, aflând aceasta, îi dădu voie să-și ia averea, însă îi interzise să mai rămâie în Siracuză, ca unuia ce născocise o afacere păgubitoare intereselor domnitorului. Totuși, speculația lui Thales este aceeași ca și a celuiilalt. Amândoi au știut să-și creeze un monopol. Acest procedeu este folositor să fie cunoscut și de către șefii de stat și oamenii politici. Multe state au tot atâta nevoie de înavuțire și sunt nevoite să întrebuințeze aceleași izvoare de venituri ca și familiile și încă într-o măsură

1. Chares din Paros, contemporan al lui Aristotel. Apollodor din Lemnos trăia în aceeași epocă.

2. Thales, șeful școlii ioniene, născut cam la 640 î.Ch. și mort la o vârstă foarte înaintată. Contemporan cu Solon, socotit ca și acesta printre cei șapte înțelepți.

3. Dionysios, bătrânul care a domnit de la 406-367 î.Ch.

mai mare, iar toată guvernarea unor oameni politici se reduce aceasta¹.

CAPITOLUL V

§1. Am zis că economia domestică are trei părți (se bazează pe trei relații, pe trei puteri), relația de la stăpân la sclav, de care am vorbit mai sus, aceea de la părinte² la copii și aceea dintre soți anume a conduce pe femeie și pe copii și anume ambele categorii ca pe niște persoane libere, însă nu cu aceeași autoritate, ci pe femeie ca un șef de republică, iar pe copii cu autoritatea regelui. Căci bărbatul este mai destoinic din natură pentru șefie – ceea ce nu împiedică ca relația să se formeze ici și colo contra naturii –, iar bătrânețea și maturitatea sunt mai destoinice pentru conducere decât tineretea și vârsta necoaptă.

§2. Desigur, cele mai multe guverne republicane sunt astfel întocmite ca supunerea și exercițiul autorității să alterneze pentru același cetățean, căci acest fel de Constituție tinde ca toți să fie egali din natură și să nu difere într-un nimic; însă pe de altă parte, se caută a se deosebi partea guvernantă de partea guvernată, astfel că lasă să se înțeleagă supremația celei dintâi în gesturi, vorbe și onoruri; tot la aceasta se referea și Amasis când spunea povestea ligheanului său³; relația bărbatului față de femeie este totdeauna astfel cum am spus mai sus. Puterea asupra copiilor corespunde însă aceleia a regelui asupra supușilor săi, fiindcă se exercită pe temeiul iubirii și al vârstei mai înaintate, ceea ce constituie tocmai forma unei autorități regale. De aceea și Homer numește pe Zeus, cu drept cuvânt „tatăl zeilor și al oamenilor”⁴, spre a-l arăta ca rege al tuturor. Căci regele trebuie să fie superior supușilor săi, însă trebuie să fie din același neam, după cum același raport este între cel mai vârstnic față de cel mai tânăr și între părinte și copilul său.

§3. Este vădit din acestea că grija economiei domestice trebuie îndreptată mai mult asupra oamenilor decât asupra posesiunii neînsușite și mai mult spre îmbunătățirea acestora decât spre aceea a averii, pe care o numim avuție, și mai mult spre cea a oamenilor liberi decât spre a sclavi-

1. Aproape toate statele moderne urmează părerea lui Aristotel și creează o parte considerabilă a veniturilor lor din monopoluri: tutun, chibrituri, foite, sare, cărți de joc, timbre de înregistrare, mărci poștale.

2. Vezi mai sus, cap. II, §2.

3. Herodot povestește poate (*Euterpe*, cap. CLXXII) anecdota la care face aluzie Aristotel: Dintr-un lighean de aur în care își spălau picioarele oaspetii lui, Amasis puse să se facă statuia unui zeu, care primi îndată adorarea egiptenilor. Amasis chemă atunci pe principalii săi oaspeți și, povestindu-le istoria ligheanului, adăugă că și el, până a nu fi rege, nu era decât un cetățean obscur, dar că, o dată suit pe tron, este vrednic de respectul și omagiile supușilor săi.

4. *Iliada*, cântul I, versul 544 și passim.

acelea care deformează mai mult corpul, cele mai servile (ca ale sclavilor), acelea unde se întrebuințează aproape exclusiv puterea trupului, în fine, cele mai nenobile, acelea unde se cere cât mai puțină deșteptăciune și merit.

§3. Sa vorbit îndeajuns despre fiecare dintre aceste ramuri de înavuțire; a trata amănunțit fiecare parte ar fi însă nepotrivit, deși ar fi folositor pentru meseriile respective.

§4. Ba încă există și scrieri privitoare la aceste lucruri, ale unora, cum e Chares din Paros¹ și Apollodor din Lemnos, despre agricultură și cultura pădurilor. De asemenea, alții au scris despre alte materii, iar acela ce se interesează de lucrurile acestea să le studieze în ele și, pe lângă aceasta, va face bine să culegă poveștile răspândite despre mijloacele prin care unii au ajuns să facă avere, căci acestea sunt de folos adepților hrematisticeii.

§5. Așa este povestea lui Thales² din Milet. Este vorba despre o speculație în vederea înavuțirii, pe care i-o pun în seamă numai din cauza înțelepciunii lui, dar este o regulă pentru toți. Din pricina sărăciei lui, ținându-l unii de rău, cum că filozofia (lui) este nefolositoare – așa se spune – și prevăzând, grație cunoștințelor sale astronomice, că recolta măslinilor va fi îmbelsugată, încă de cu iarnă, când tocmai avea ceva bani, dădu arvună tuturor muncitorilor de măslină din Milet și Chios, și-i închirie cu o mică sumă, întrucât nu avea nici un concurent. Când sosi apoi timpul culesului și se căutau în grabă mulți asemenea muncitori, i-a reinchiriat cu prețul care i-a convenit și a strâns o mare avere; astfel le-a arătat că filozofilor le este ușor să facă avere, când vor, însă nu la aceasta năzuiesc ei.

§6. Thales, zice-se, a dat prin această speculație o probă a inteligenței sale; însă acesta este un artificiu general de a se înavuți, în măsura în care cineva poate să-și păstreze numai pentru sine cumpărarea unui lucru: tot așa își deschid unele state izvoare de venituri, când n-au bani, creând monopolul vânzărilor.

§7. În Sicilia, unul a cumpărat cu banii depozitați la el tot fierul din uzine, iar când veneau negustori de pe piețele străine, el era singurul vânzător și deci nu li-l vindea pe cine știe ce preț prea mare, totuși, la cincizeci de talanți, câștiga o sută. Dionysios³, aflând aceasta, îi dădu voie să-și ia averea, însă îi interzise să mai rămâie în Siracuza, ca unuia ce născocise o afacere păgubitoare intereselor domnitorului. Totuși, speculația lui Thales este aceeași ca și a celuilalt. Amândoi au știut să-și creeze un monopol. Acest procedeu este folositor să fie cunoscut și de către șefii de stat și oamenii politici. Multe state au tot atâta nevoie de înavuțire și sunt nevoite să întrebuințeze aceleași izvoare de venituri ca și familiile și încă într-o măsură

1. Chares din Paros, contemporan al lui Aristotel. Apollodor din Lemnos trăia în aceeași epocă.

2. Thales, șeful școlii ioniene, născut cam la 640 î.Ch. și mort la o vârstă foarte înaintată. Contemporan cu Solon, socotit ca și acesta printre cei șapte înțelepți.

3. Dionysios, bătrânul care a domnit de la 406-367 î.Ch.

mai mare, iar toată guvernarea unor oameni politici se reduce numai la aceasta¹.

CAPITOLUL V

§1. Am zis că economia domestică are trei părți (se bazează pe trei relații, pe trei puteri), relația de la stăpân la sclav, de care am vorbit mai sus, aceea de la părinte² la copii și aceea dintre soți anume a conduce pe femeie și pe copii și anume ambele categorii ca pe niște persoane libere, însă nu cu aceeași autoritate, ci pe femeie ca un șef de republică, iar pe copii cu autoritatea regelui. Căci bărbatul este mai destoinic din natură pentru șefie – ceea ce nu împiedică ca relația să se formeze ici și colo contra naturii –, iar bătrânețea și maturitatea sunt mai destoinice pentru conducere decât tinerețea și vârsta necoaptă.

§2. Desigur, cele mai multe guverne republicane sunt astfel întocmite ca supunerea și exercițiul autorității să alterneze pentru același cetățean, căci acest fel de Constituție tinde ca toți să fie egali din natură și să nu difere întru nimic; însă pe de altă parte, se caută a se deosebi partea guvernantă de partea guvernată, astfel că lasă să se înțeleagă supremația celei dintâi în gesturi, vorbe și onoruri; tot la aceasta se referea și Amasis când spunea povestea ligheanului său³; relația bărbatului față de femeie este totdeauna astfel cum am spus mai sus. Puterea asupra copiilor corespunde însă aceleia a regelui asupra supușilor săi, fiindcă se exercită pe temeul iubirii și al vârstei mai înaintate, ceea ce constituie tocmai forma unei autorități regale. De aceea și Homer numește pe Zeus, cu drept cuvânt „tatăl zeilor și al oamenilor”⁴, spre a-l arăta ca rege al tuturor. Căci regele trebuie să fie superior supușilor săi, însă trebuie să fie din același neam, după cum același raport este între cel mai vârstnic față de cel mai tânăr și între părinte și copilul său.

§3. Este vădit din acestea că grija economiei domestice trebuie îndreptată mai mult asupra oamenilor decât asupra posesiunii neinsufletește și mai mult spre îmbunătățirea acestora decât spre aceea a averii, pe care o numim avuție, și mai mult spre cea a oamenilor liberi decât spre a sclavi-

1. Aproape toate statele moderne urmează părerea lui Aristotel și creează o parte considerabilă a veniturilor lor din monopoluri: tutun, chibrituri, foite, sare, cărți de joc, timbre de înregistrare, mărci postale.

2. Vezi mai sus, cap. II, §2.

3. Herodot povestește (Euterpe, cap. CLXXII) anecdota la care face aluzie Aristotel: Dintr-un lighean de aur în care își spălau picioarele oaspeții lui, Amasis puse să se facă statuia unui zeu, care primi îndată adorarea egiptenilor. Amasis chemă atunci pe principalii săi oaspeți și, povestindu-le istoria ligheanului, adăugă că și el, până a nu fi rege, nu era decât un cetățean obscur, dar că, o dată suit pe tron, este vrednic de respectul și omagiile supușilor săi.

4. *Iliada*, cântul I, versul 544 și passim.

lor. Și mai întâi, cu privire la sclavi, cineva ar putea întreba dacă pe lângă destoinicia sa de unealtă de serviciu, mai poate fi cu puțință la un sclav și o altă virtute mai înaltă, cum ar fi cumpătarea, curajul, dreptatea sau alta asemănătoare, ori dacă nu mai poate avea nici o altă calitate decât întrebuințările serviciului său corporal; în ambele răspunsuri sunt dificultăți. Căci admitând că și sclavii pot avea aceste virtuți, prin ce se mai deosebesc de cei liberi? Iar admitând că nu le au, ajungem la absurd, fiindcă și sclavii sunt oameni și au partea lor de rațiune.

§4. Aproape aceeași chestiune se pune cu privire la femeie și copil, dacă și lor trebuie să le atribuim asemenea virtuți și dacă o femeie trebuie să fie și ea cumpătată, curajoasă și dreaptă și dacă există copii cuminți, cum există și neînfrânați, ori nu; și îndeobște trebuie cercetat dacă virtutea celor mențiți de natură pentru conducere și a celor mențiți pentru ascultare este una și aceeași ori dacă sunt deosebite. Dacă și unii și alții trebuie să participe la perfecționarea morală, cum se face că unul e îndatorat să asculte și celălalt îndreptățit să poruncească? Căci nu este nici o deosebire de mai mult ori mai puțin, ci a asculta și a conduce sunt două roluri specific deosebite, iar între mai mult și mai puțin nu este nici o deosebire de felul acesta.

§5. Dacă numai unii ar trebui să aibă aceste virtuți, iar ceilalți nu, ar fi ceva de neînțeles. Căci dacă cel ce conduce nu va fi nici cumpătat, nici drept, cum va conduce bine? Iar dacă cel ce se supune are aceste calități, cum va răbda el supunerea? Necumpătat fiind și leneș, nu-și va face nici una din datoriile sale. Este deci evident că, în chip necesar, ambii sunt în stare să-și perfecționeze firea lor și să-și însusească o moralitate tot așa de deosebită una de alta pe cât sunt de deosebite din natură aceste două categorii de ființe, cele destinate de natură să conducă și cele menite să asculte. Și la această constatare ne duc și legile după care funcționează sufletul¹, căci în el există o parte călăuzitoare din natură și alta ascultătoare, partea rațională și cea nerațională.

§6. Este clar că același raport există și între celelalte ființe. Există din natură mai multe feluri de stăpânitori și de supuși, căci într-un fel stăpânește cel liber sclavul și într-un alt fel conduce bărbatul pe femeie și tatăl pe copil și tuturor le sunt desigur inerente aceleași puteri sufletești, numai că le sunt inerente într-un mod deosebit. Căci sclavul n-are deloc puterea de a reflecta, femeia o are, însă nedecisă, copilul de asemenea, însă imperfectă. Și de aceea, cel ce conduce trebuie să aibă destoinicia intelectuală desăvârșită, căci sarcina sa este pur și simplu aceea a arhitectului și arhitectul este aici rațiunea; dintre ceilalți însă, fiecare trebuie să aibă atâta destoinicie câtă îi trebuie pentru funcția ce are de îndeplinit.

§7. Tot așa stau lucrurile cu virtuțile morale: trebuie să admitem că, desigur, toți au o parte din ele, însă nu toți în același mod, ci fiecare numai într-atâta cât se cere pentru sarcina sa.

1. Vezi mai sus, cap. II, §10.

§8. Și prin urmare este vădit că virtutea fiecăreia dintre categoriile de numite mai sus este specială și că cumpătarea femeii și a bărbatului nu este aceeași, nici curajul și dreptatea lor, după cum credea Socrate¹, ci o bărbăție de stăpân, de comandant, alături de un curaj pasiv de supunere; și tot astfel cu celelalte virtuți caracteristice. Toate acestea sunt clare mai ales pentru cei ce examinează lucrurile mai în amănunt², căci se înșală pe sine cei ce afirmă în general că virtutea este starea normală³ a sufletului, sau faptele bune sau altceva de felul acesta.

Mult mai bine le tratează aceia care enumeră virtuțile, calificându-le, ca Gorgias, decât aceia care ne dau numai o definiție abstractă, iar ceea ce spune poetul despre femeie:

„Podoaba femeii-i tăcerea”⁴
se potrivește și în ce privește pe copil și pe sclav, însă bărbatului nu i se poate aplica.

§9. Copilul fiind o ființă incompletă, este clar că virtutea nu-i aparține într-adevăr, ci trebuie raportată la scopul ce trebuie atins și la ființa completă care-l conduce. Același raport este între sclav și stăpânul său. Și fiindcă am stabilit⁵ că sclavul este folositor pentru cele necesare, este vădit că el n-are nevoie decât de puțină virtute, și anume numai de atâta cât să nu-și părăsească treburile fie din neînfrânare, fie din lene.

§10. Desigur, cineva ar putea întreba dacă cele spuse acum sunt adevărate și dacă lucrătorii trebuie să fie înzestrați cu virtute. Căci adesea, din necumpătare, părăsesc munca. Aici este însă o foarte mare deosebire.

Căci sclavul este tovarăș de viață nedespărțit al stăpânului, muncitorul liber este însă mai departe (de cel căruia îi muncește) și numai într-atât trebuie să aibă ceva din virtutea proprie sclavului, întrucât starea sa se apropie de sclavie; căci poziția specifică a meșteșugarului este aceea a unei sclavii limitate. În plus, sclavii formează una dintre clasele omenesti deosebite prin natură, nicidecum însă cizmarii ori alți meșteșugari (însă specii deosebite de virtute nu se pot înstitui decât pentru clase deosebite prin natură).

§11. Și din aceasta se vede că este de datoria stăpânului să-i inculce (sclavului) virtutea care îi este specială, iar nu numai să-l instruiască, în munca serviciului său, și prin urmare n-au dreptate aceia care nu îngăduie nici o convingere cu sclavii și spun că lor trebuie să le dăm numai porunci⁶. Din contră, sclavii au mai multă nevoie decât copiii să fim omenoși cu ei.

1. Platon expune această doctrină în *Republica*, cartea V, pag. 451.

2. Vezi *Etica eudemică*, cartea II, cap. III, pag. 1220.

3. Cum făcea Socrate.

4. Versul 291 din *Ajax* al lui Sophocle.

5. Vezi mai sus, cap. II, §84 și urm.

6. Aristotel vrea să critice pe Platon, care a susținut această părere în *Legile*, cartea VI, pag. 777-778.

Dar destul despre aceasta! Despre bărbat și despre femeie, despre copii și părinte și despre virtutea particulară fiecăreia din aceste părți, cât și despre ceea ce se cuvine și ce nu se cuvine în relațiile lor reciproce și în ce nu se cuvine și în ce mod se poate înfăptui o purtare bună și înlătura cea rea, se va vorbi în cercetările despre Constituția statului.

§12. Căci deoarece întreaga familie este o parte a statului și toți aceia, la rândul lor, sunt părți ale familiei, iar calitatea părții trebuie să se îndrepte după cea a întregului, este necesar, cu privire la Constituția statului, să se facă și educația femeilor și a copiilor, dacă într-adevăr buna Constituție a statului atârână câtuși de puțin de cultura femeilor și a copiilor.

Neapărat că trebuie să depindă, fiindcă femeile formează jumătate din populația liberă în stat și din copiii lor vor ieși odată cărmuitorii statului.

După ce am deslușit aceste chestiuni, propunându-ne să vorbim în altă parte despre cele rămase, trebuie să socotim încheiată cercetarea de față și de aceea vrem să o părăsim și să începem un alt subiect, anume cercetarea acelor care au scris despre cea mai bună formă de guvern.

Cartea II

Principalele teorii asupra statului și cercetarea lor din punct de vedere critic

CAPITOLUL I

§1. Deoarece vrem să cercetăm care este cea mai bună dintre toate formele de asociere politică, accesibilă numai pentru cei ce pot să trăiască în starea cea mai de dorit, trebuie să studiem acum și organizarea statelor existente care se bucură de renumele unei orânduiri sociale deosebit de bune, precum și proiectele unora de Constituție model, socotite bune, ca să vedem ce este bun și aplicabil în ele și ca să nu pară – din faptul că noi căutăm ceva (și mai perfect) decât ele – că vrem să facem paradă de spiritul nostru, ci să se vadească că suntem hotărâți la această cercetare numai din pricina greșelilor tuturor acestor Constituții date până astăzi.

§2. Trebuie mai întâi să urmărim principiul care constituie în chip firesc punctul de plecare al cercetării acesteia: anume că, în mod necesar, ori toate sunt comune pentru toți cetățenii, ori nimic, ori, în sfârșit, unele sunt comune și altele nu. Este vădit că nu este cu putință să nu fie nimic comun, căci statul este o asociație și, mai întâi de toate, teritoriul trebuie să fie dat, căci fiecare stat anumit ocupă un loc anumit, iar cetățenii sunt membrii unui anumit stat. Însă aceasta este întrebarea, dacă într-un stat, care trebuie să fie bine organizat, este mai bine ca toate să fie comune, întrucât îndeobște ceva poate fi comunizat, ori dacă este mai bine ca unele lucruri să fie comune și altele nu. Astfel, se poate concepe ca cetățenii să comunizeze copiii, femeile și averile, ca în *Republica* lui Platon, căci acolo Socrate afirmă că femeile, copiii, averile trebuie să fie comune. Aceasta este întrebarea, dacă este mai bine să fie ca până acum ori este mai bună orânduirea prescrisă în *Republica*.

§3. De fapt, prezintă multe neajunsuri rânduiala ca toate femeile să fie comune, iar motivul pentru care Socrate zice că ea trebuie să se legifereze nu pare să reiasă din argumentele sale. Și pe urmă, scopul statului însuși, în modul cum se exprimă Platon cu privire la stat, cuprinde o imposibilitate; iar contradicția o lasă nerezolvată. Mă refer la unitatea cât mai desăvârșită a statului, pe care o socotește ca cel mai mare bine al lui, căci aceasta este ipoteza lui Socrate.

§4. Totuși, este vădit că unitatea aceasta, împinsă prea departe, suprimă statul. Căci statul este prin natura sa ceva multiplu, iar dacă devine o unitate mai strânsă, din stat se face familie și din familie, om, căci avem dreptul să susținem, că mai strictă unitate este familia decât statul și omul decât familia; și de aceea, chiar dacă am fi în stare să unificăm statul în gradul acesta, n-am putea s-o facem fiindcă am nimici statul. Și nu se cere numai un număr oarecare de cetățeni ca să existe un stat, ci și un număr de cetățeni specific deosebiți, căci un stat nu se formează din indivizi asemănători. Una este o alianță militară și altceva statul; aceea folosește prin număr, chiar dacă asociații ar fi identici, întrucât alianța militară se naște din nevoia (unei apărări reciproce), ca atunci când trebuie ca ceva să cântărească mai greu decât altceva.

§5. La același lucru ar trebui să se reducă și deosebirea dintre un stat și o națiune neorganizată, presupunând că aceasta din urmă, în cea mai mare parte, nu este împărțită în state dependente (de o autoritate centrală), ci oarecum ca neamul arcadienilor¹. Însă elementele din care se formează unitatea trebuie să se deosebească în mod specific; astfel, reciprocitatea în egalitate este (după cum am spus-o și în *Etică*²) ceea ce salvează statele; ea este relația necesară a indivizilor liberi și egali între ei, căci dacă nu pot fi la putere toți cetățenii, trebuie oricum să treacă toți pe la putere, fie pentru un an, fie pentru o altă perioadă sau după un alt sistem; în modul acesta are loc (orânduirea), că toți guvernează, întocmai cum ar fi dacă cizmarii s-ar face lemnari, astfel încât să nu fie totdeauna aceiași oameni cizmari și aceiași, lemnari.

§6. Fiindcă lucrul unui lemnar se face totdeauna de către un lemnar, iar nu de către un cizmar, este și firesc ca un lucru să devină perfect când se face de către aceeași persoană și numai de către ea³ și fiindcă este mai bine să fie tot astfel și în administrația statului, este vădit că este mai bine când aceleași persoane guvernează mereu, când aceasta este posibil; iar când nu este posibil, fiindcă din natură toți cetățenii sunt egali și este și drept – fie puterea un avantaj ori o povară – ca toți cetățenii să ia parte la ea, se poate imita aceasta, cedându-se pe rând puterea de către toți cetățenii egali, ca și cum ar fi neegali de la început; astfel, ei guvernează și sunt guvernați pe rând, ca și cum ar deveni alții. Și în orânduirea aceasta a guvernanzilor, unii fac unele slujbe, iar alții altele.

§7. Este deci vădit că o asemenea unitate politică, susținută de unii, este contra naturii statului, și că acel suprem bine al statului ar ruina statul, pe câtă vreme ceea ce este bine pentru un lucru trebuie să conserve acel lucru. Dar și în alt mod se poate arăta că străduința pentru unitatea excesivă a

1. Vezi Diodor Sicilianul, tom. II, pp. 372, 383 și 401.

2. Paranteza – o lacună recunoscută de mai toți comentatorii – a fost reconstituită de Thurot.

3. *Etica nicomahică*, cărțile V, VI, §3.

statului nu este bună; astfel, familia își este mai suficientă sieși decât individul, iar statul, decât familia, pentru că de fapt statul nu există decât într-atât, întrucât gruparea asociată își poate satisface toate trebuințele. Așadar, precum mai marea suficientă de sine (independentă) este mai de dorit, tot astfel și unitatea mai puțin strictă este preferabilă celei mai strânse.

§8. Dar admitând chiar că ar fi cel mai bun lucru ca asociația să fie cât mai unitară, această unitate evident nu se arată prin faptul că toți cetățenii împreună numesc același lucru: „acesta este al meu sau nu este al meu“, ceea ce Socrate¹ crede că este semnul unității desăvârșite. Căci vorba „toți“ este ambiguă. Dacă înseamnă „fiecare“, ar putea să reiasă mai lesne ce vrea Socrate, dacă fiecare numește pe aceeași persoană fiul său și pe aceeași femeie, femeia sa și aceleași lucruri, averea sa ori o avere care îl interesează în deosebi.

§9. Însă cei care trăiesc în comunitatea femeilor și a copiilor nu pot să zică așa, ci numai toți împreună pot vorbi de femeile și copiii lor, dar nu fiecare dintre ei despre aceștia și tot așa în ce privește comunitatea bunurilor, numai toți împreună pot spune: „Aceasta este a noastră, însă nu fiecare în parte: aceasta este proprietatea mea“. Așadar, faptul că în propoziția „toți denumesc un lucru așa și așa“ se cuprinde un raționament fals este vădit; căci asemenea expresii ca „toți“, „amândoi“, „par“, „impar“ se întrebunțază din cauză echivocului lor și creează în dispute silogisme eristice; de aceea ar fi, într-un sens, frumos ca toți să poată să numească „al meu“ același lucru, însă aceasta este imposibil, într-alt sens însă, aceasta nu este o adevărată unanimitate.

§10. Pe lângă aceasta, concepția aceea mai are încă un defect: cu cât ceva aparține în comun mai multora, cu atât se are mai puțină grijă de acel ceva. Din contră, pentru ceea ce este al nostru, îngrijim cu cea mai mare băgare de seamă, însă pentru ceea ce este comun, mai puțin ori numai într-atât cât îl privește pe fiecare personal, căci, pe lângă celelalte cauze, se neglijează lucrul și din cauză că fiecare socotește că are grijă de el altcineva; întocmai ca și la serviciile casnice ale sclavilor, unde slugile numeroase îngrijesc de serviciul lor mai rău decât când sunt mai puține.

§11. Și așa fiecare cetățean are o mie de fii, însă astfel că ei nu sunt fii din sine, ci oricare este deopotrivă fiul oricărui cetățean, încât toți îl vor neglija deopotrivă. Căci în modul acesta, fiecare cetățean va zice de un copil bun: „e al meu“; dacă e rău, ori al cui ar fi și ori al câteleva înscris², va zice: „e al meu, ori al cutăruia“, determinând astfel pe cutare ori cutare din cei o mie, ori din câți inși va fi constituit statul; și încă și în privința aceasta va fi îndoiială, căci nu trebuie să se știe cui s-a întâmplat să i se nască un copil și să-i trăiască după ce s-a născut.

1. Vezi Platon, *Republica*, cartea V, pag. 464 a.

2. Aristotel presupune, fără îndoială, că paternitatea în sistemul lui Platon ar putea fi indicată prin data nașterii copilului. Platon încearcă să stabilească acest lucru prin calcule destul de complicate. (*Republica*, cartea V, pag. 461 d etc.)

§12. Într-adevăr, este oare mai bine ca fiecare să considere drept fiu al său pe oricare din cei două mii sau zece mii de copii ori este mai bine să numească „al său“ ca în statele de acum? Unul consideră drept fiul său pe aceeași persoană pe care altul o consideră fratele său, altul varul său sau altă rudă, ori de sânge, ori de alianță fie cu sine, fie cu celelalte rude, ori de trib. Este mult mai bine să fie cineva văr adevărat (în statul actual), decât fiu în orânduirea aceasta (a Republicii lui Platon).

§13. Însă nici nu se va putea evita ca unii (cetățeni) să nu-i ghicească pe frații, pe copiii, pe tații și pe mamele lor, căci asemănările ce se produc în chip necesar între copii și părinții lor aduc recunoașterea între ei. Cei ce au descris călătorii în jurul Pământului susțin că asemenea fapte au loc și în alte părți; astfel, în Libia de Sus, la unele seminții, femeile sunt comune, însă copiii născuți se împart (taților) după asemănările lor¹; apoi mai sunt și unele femele ale celorlalte animale, ca iepelile și vacile, în firea cărora este să facă puii lor asemenea taților, bunăoară ca iapa din Farsala, care tocmai de aceea era numită Dikea (Justa).

§14. Pe lângă asta, într-o asemenea comunitate nu va fi ușor să se evite neajunsuri ca insultele sau omorurile nepremeditate (ori premeditate), bătăile și injuriile, fapte care constituie un păcat când au loc contra taților și a mamelor și între rude apropiate și nu totdeauna când au loc față de străini; ele sunt totuși mai frecvente în mod necesar printre oameni care nu vor cunoaște legăturile ce-i unesc. Cel puțin, când se cunosc, se pot face penitențele legale, în celălalt caz, nu.

§15. Nu este mai puțin ciudat, când se instituie comunitatea copiilor, faptul că amantii nu sunt oprți decât de la relația cărnii și că li se îngăduie însuși amorul și toate aceste familiarități² într-adevăr hidoase între tată și fiu sau între frați, sub pretext că aceste mângâieri nu trec dincolo de amor. Nu este mai puțin ciudat faptul că se interzice relația trupească numai din singura teamă de a nu face plăcerea prea vie, fără să pară că se dă cea mai mică însemnătate faptului că e vorba de un tată și un fiu sau de frați între ei.

§16. În general, această orânduire comunistă va produce în mod necesar efecte cu totul opuse acelor pe care trebuie să le producă legile bine făcute, și anume tocmai din motivul care îi inspiră lui Socrate teoriile sale cu privire la femei și la copii. În ce ne privește, binele suprem al statului este unirea membrilor săi, pentru că ea preîntâmpină orice tulburare civilă; iar Socrate într-adevăr nu scapă din vedere a lăuda unitatea statului care, pe cât mi se pare, și o mărturisese și el, nu este decât unirea cetățenilor între ei³. Aristofan⁴, în discuția sa despre amor, spune în mod precis că pasiunea,

1. E vorba de garamanți. Herodot (*Melpomena*, cap. 180).

2. Republica lui Platon, cartea III, V.

3. Ateneu (pag. 561) ne-a păstrat expresia lui Zenon Citianul, fondatorul stoicismului: „Amorul, zicea el, este zeul care contribuie la garantarea ființării statului”.

4. În *Banchetul* lui Platon, cap. XVI.

când este violentă, ne dă dorința de a ne cufunda viața noastră în aceea a obiectului iubit și de a ne face una și aceeași ființă cu el.

§17. Or, în cazul acesta, trebuie neapărat ca una din cele două existențe să dispară, însă în statul în care va predomină acest comunism e necesar ca această prietenie să ajungă searbădă și spălăcită; fiul nu se va gândi cătuși de puțin să pronunțe (dulcele nume de) tată, nici tatăl să pronunțe pe acela de fiu¹. Așa cum câteva picături de dulceață dispar într-o mare cantitate de apă, tot astfel dragostea pe care o fac să se nască numele acestea așa de scumpe se va pierde într-un stat unde va fi cu totul nefolositor ca fiul să se gândească la tatăl său, tatăl la fiul său și copilul la frații săi. Omul are două mobiluri puternice pentru atenție și pentru iubire: proprietatea și dorul; or, într-o astfel de republică (ca a lui Platon) nu este loc pentru nici unul din sentimentele acestea.

Dacă comunizarea femeilor și a copiilor pare mai folositoare pentru clasa muncitorilor decât pentru clasa războinicilor, păzitori ai statului, cauza este că ea va distruge orice înțelegere în această din urmă clasă, care nu trebuie să se gândească decât să asculte, iar nicidecum să încerce revolte.

Schimbarea aceasta a copiilor care trec, îndată după nașterea lor, din mâinile muncitorilor și meseriașilor, tații lor, în mâinile războinicilor și reciproc², dă peste multe alte greutăți la înfăptuire. Aceia care îi vor duce de la unii la ceilalți vor ști bine, fără îndoială, ce anume copii dau și cui îi dau. Mai ales în cazul acesta se vor ivi grelele neajunsuri de care am vorbit mai sus: aceste insulte, aceste amoruri criminale, aceste omoruri, de care nu mai feresc pe nimeni legăturile de rudenie, pentru că copiii ce intră într-o altă clasă de cetățeni nu vor mai cunoaște printre războinici nici tați, nici mame, nici frați și pentru că copiii intrați în clasa războinicilor vor fi scutiți, de asemenea, de orice legătură față de restul statului.

§18. Însă mă opresc aici în ce privește comunizarea femeilor și a copiilor.

CAPITOLUL II

§1. Întâia chestiune care vine la rând după aceasta este să se știe care trebuie să fie, în cea mai bună Constituție de stat, organizarea proprietății și dacă trebuie să admitem ori să respingem comunizarea averilor. De altminteri, subiectul acesta se poate cerceta și independent de ceea ce s-a instituit cu privire la femei și la copii. Păstrând în privința aceasta starea de astăzi a lucrurilor și împărțirea admisă de către toată lumea, întreb, în ce privește proprietatea, dacă comunismul³ trebuie să se întindă și asupra fondului, ori numai asupra uzufructului? Astfel, pământurile fiind stăpânite în mod individual, oare trebuie să se strângă și să se consume în comun

1. Pasaj pe care l-au interpretat greșit atât Susemihl, cât și Barthélemy și Garve.

2. Și reciproc. A se vedea finele cărții III și începutul celei de-a V-a a Republicii lui Platon.

3. Platon, Republica, cartea V, pag. 464.

roadele, cum fac unele națiuni? Ori dimpotrivă, proprietatea și cultura fiind comune, să se împartă roadele între indivizi, un fel de comunism care și există, se spune, la câteva popoare barbare? Ori și fondurile și roadele trebuie să fie deopotrivă puse în comun?

§2. Dacă cultura se încredințează unor mâini străine, chestiunea este cu totul alta și dezlegarea mult mai ușoară, dar dacă cetățenii lucrează personal pentru ei înșiși, ea este cu mult mai încurcată. Munca și folosința, nefiind împărțite în mod egal, în mod necesar se vor ridica contra celor ce se folosesc ori primesc mult, deși muncesc puțin, plângeri din partea acelor care primesc puțin, deși muncesc mult.

§3. Între oameni, îndeobște, relațiile statornice de viață și posesia în comun sunt foarte anevoioase; însă ele sunt și mai anevoioase cu privire la chestiunea care ne preocupă aici. Să se privească nu mai departe decât la reuniunile de călătorie, unde accidentul cel mai neprevăzut și cel mai neînsemnat e de ajuns să provoace neînțelegerea; iar printre servitorii noștri, nu ne cuprinde mânia contra acelor al căror serviciu este personal și permanent?

§4. La acest neajuns dintâi, comunismul averilor mai adaugă și altele nu mai puțin grave. E în mult mai mare măsură preferabilă orânduirea de acum, împodobită de bune moravuri publice și întărită de către legi bune. Ea reunește foloasele celorlalte două, adică ale comunismului și ale posesiunii (individuale) exclusive. Astfel, proprietatea devine oarecum comună și rămâne în același timp particulară; exploatarile fiind toate separate, nu vor da naștere la certuri; ele vor prospera mai mult, fiindcă fiecare se va interesa de ele ca de o afacere personală, iar virtutea cetățenilor le va regla întrebuințarea (folosința) după proverbul: „între amici totul este comun“.

§5. Și astăzi se găesc în unele state urme ale acestei orânduiri, care probează îndeajuns că ea nu este cu neputință; mai ales în statele bine organizate, în care ea există în parte și în care ea ar putea fi lesne completată. Cetățenii, deși posesori exclusivi (personali), dau sau le împrumută prietenilor lor folosința comună a anumitor obiecte. Astfel, în Lacedemona, fiecare se folosește de sclavii și de caii altuia ca și cum ar fi ai lui; și acest comunism se întinde până și asupra proviziilor de călătorie, când cineva este surprins pe câmp fiind lipsit de cele necesare.

Evident că e mai bine ca proprietatea să fie particulară și numai folosința să se facă în comun. A educa spiritele până la acest grad de bunăvoință este mai cu seamă datoria legiuitorului.

§6. De altminteri, nu s-ar putea spune toată plăcerea pe care o cuprinde în sine ideea și sentimentul proprietății. Iubirea de sine¹, pe care o avem oricare dintre noi, nu este cătuși de puțin un sentiment urât; este un sentiment cu totul natural, ceea ce nu împiedică să fie muștrat egoismul, care nu este însuși sentimentul acesta, ci un exces vinovat al lui; după cum se batjocorește zgârcenia, deși este în firea oricărui om să iubească banii. Este

1. Această laudă a iubirii de sine se găsește și în *Logile* lui Platon, cartea V, pag. 731-732.

o mare bucurie să îndatorezi și să ajuți pe prieteni, pe oaspeți, pe cunoscuți; și numai proprietatea individuală ne asigură fericirea aceasta.

§7. O nimicim când pretindem a institui această unitate excesivă a statului, precum se ia și altor două virtuți orice prilej de a se înfăptui: mai întâi, înfrânării, căci este o virtute a respecta din cuminenie femeia altuia, și în al doilea rând, dărniciiei, care merge mână în mână cu proprietatea, căci în această republică, cetățeanul nu poate să se arate niciodată dărnice, nici să facă vreun act de dărnice, pentru că această virtute nu se poate naște decât din întrebuințarea a ceea ce posedă cineva.

§8. Un astfel de sistem de legiuire (ca al lui Platon) are, mărturisesc, o înfățișare cu totul seducătoare de filantropie; la prima vedere, el farmecă grație reciprocității minunate de bunăvoință pe care pare că trebuie s-o însuflețelor cetățenilor, mai ales când cineva are de gând să facă procesul vicilor Constituțiilor de astăzi și să le atribuie pe toate defectului că proprietatea nu este comună: spre exemplu, procesele¹ pe care le fac să se nască contractele, condamnările pentru mărturie falsă, clientela josnică din jurul bogaților; dar acestea sunt lucruri ce se datoresc nu proprietății individuale, ci răutății oamenilor.

§9. Și, într-adevăr, nu se văd oare asociați și proprietari în comun mai adesea în proces între ei decât posesorii de bunuri personale? Mai mult, numărul acelor care pot avea asemenea certuri în asociații este mult mai însemnat în comparație cu acela al posesorilor de proprietăți particulare. Pe de altă parte, ar fi drept să enumerăm nu numai relele, dar și foloasele pe care le nimicește comunismul; cu el, viața mi se pare cu totul de netrăit. Eroarea lui Socrate provine din falsitatea principiului de la care pleacă. Fără îndoială, statul și familia trebuie să aibă un fel de unitate, dar nu o unitate absolută. Cu această unitate împinsă până la un anumit punct, statul nu mai există ori, dacă există, situația sa este de plâns, căci este totdeauna în pragul neînțelegerii. Ca și cum ai vrea să faci o armonie dintr-un singur sunet, un ritm dintr-o singură măsură.

§10. Numai prin mijlocul educației se cuvine să reduci la comunism și unitate statul, care este multiplu, după cum am spus-o²; și mă mir că, pretinzând a introduce educația și, prin ea, fericirea în stat, își închipuie că pot să-l regleze cu asemenea mijloace mai curând decât prin moravuri, prin filozofie și legi. Se poate vedea că, în Lacedemona și în Creta, legiuitorul a avut înțelepciunea de a întemeia comunismul averilor pe obiceiul prânzurilor publice.

Nici nu au încotro iarăși și trebuie să țină seamă de acest lung șir de ani în care, dacă comunismul ar fi fost bun, n-ar fi rămas necunoscut. În domeniul acesta, se poate spune că totul a fost închipuit, însă ideile acestea n-au putut prinde și altele nu au fost puse la încercare, deși sunt cunoscute.

1. Platon, *Republica*, cartea V, pag. 464 d.

2. Vezi mai sus, cartea II, cap. I, §4.

§11. Ceea ce spunem despre *Republica* lui Platon ar fi cu deosebire evident dacă s-ar vedea un asemenea guvern fiind în realitate. Mai întâi, el nu ar putea fi instituit decât cu condiția de a împărți și individualiza proprietatea, dând din ea o parte când pentru mesele comune, când pentru întreținerea fratrilor și a triburilor. Atunci, toată legislația aceasta n-ar face decât să oprească pe războinici de la agricultură și tocmai aceasta încearcă să facă în zilele noastre lacedemonienii. Cât despre guvernul general al acestei orânduiri comuniste, Socrate nu spune nimic, iar nouă ne-ar fi deopotrivă de greu a spune mai mult. Cu toate acestea, gruparea statului se va compune din această mulțime de cetățeni, în privința cărora nu se va fi statuat nimic. Pentru plugari, de pildă, proprietatea va fi ea particulară ori va fi comuna? Femeile și copiii lor fi vor ei sau nu în comun?

§12. Dacă regulile comunității sunt aceleași pentru toți, care va fi deosebirea dintre muncitori și războinici? Care va fi pentru cei dintâi răsplata ascultării pe care o datorează celorlalți? Și apoi cine îi va învăța să se supună? Afară numai dacă nu s-o întrebuița și în privința lor mijlocul cretanilor, care nu interzic sclavilor decât două lucruri: a face gimnastică și a purta arme. Dacă toate punctele se rezolvă aici, precum sunt și în celelalte state, ce va deveni atunci comunismul? Se vor fi constituit în stat două state dușmane unul altuia, căci din muncitori și din războinici se va fi făcut cetățeni, iar din războinici se va fi făcut supraveghetori, însărcinați a-i păzi perpetuu pe cei dintâi.

§13. Cât despre neînțelegerile, procesele și celelalte vicii pe care Socrate le impută societăților de acum, afirm că ele se vor regăsi toate, fără excepție, în societatea sa. El susține că, mulțumită educației, nu va fi nevoie în republica sa de toate aceste regulamente de poliție orășenească și a târgurilor și de alte materii tot așa de puțin însemnate, dar cu toate acestea el nu dă educație decât războinicilor săi.

Pe de altă parte, el lasă muncitorilor proprietatea pământurilor, cu condiția să predea produsele lor; însă e tare de temut ca acei proprietari să fie cu totul neascultători și cu deosebire mândri, nu ca hilotii, penestii¹ sau atâția alți sclavi.

§14. Socrate, de altminteri, n-a spus nimic despre însemnătatea relativă a tuturor acestor lucruri. N-a vorbit nici de multe altele, care se leagă strâns de cele dintâi, precum guvernarea, educația și legile muncitorilor; or, nu este lucru nici mai ușor, nici mai puțin însemnat acela de a ști cum va fi organizată ea pentru ca comunitatea războinicilor să poată fi alături de ea. Să presupunem că pentru muncitori are loc comunizarea femeilor cu împărțirea averilor; cine va fi însărcinat cu administrația, pentru că bărbații sunt ocupați cu agricultura? Cine va fi însărcinat, în cazul când admitem pentru muncitori comunizarea și a femeilor și a bunurilor.....

1. Penestii erau sclavii tesalienilor.

§15. Desigur, este foarte ciudat să te duci să cauți o comparație cu animale pentru a susține că funcțiile femeilor trebuie să fie întocmai acelea ale bărbaților¹, cărora, de altfel, li se interzice orice ocupație casnică.

Stabilirea autorităților, astfel cum o propune Socrate, mai prezintă multe alte primejdii: el le vrea perpetue. Numai lucrul acesta ar fi îndestulător spre a pricinui războaie civile chiar la niște oameni puțin geloși de demnitatea lor, cu atât mai mult printre oameni războinici și plini de inimă. Dar această perpetuitate este de neapărată trebuință în teoria lui Socrate: „Dumnezeu nu varsă aurul când în sufletul unora, când în sufletul altora, ci totdeauna în aceleași suflete“; Socrate susține astfel că, în chiar momentul nașterii, Dumnezeu pune aur în sufletul unora, argint în sufletul altora, aramă și fier în sufletul celor care trebuie să fie meseriași sau plugari.

§16. În zadar interzice războinicilor săi toate plăcerile, totuși nu uită a pretinde că datorita legiuitorului este să facă fericit statul întreg; însă statul întreg n-ar putea fi fericit când majoritatea, ori numai câțiva membri ai săi, dacă nu toți, sunt lipsiți de fericire. Căci fericirea nu se aseamănă cu numerele cu soț, a căror sumă poate avea o anumită proprietate pe care n-o are nici una din părți. Când e vorba de fericire, este altfel; și dacă înșiși apărătorii statului nu sunt fericiți, cine oare va putea pretinde să fie? După câte se pare, nu meseriașii, nici masa de muncitori legați de munca mecanică.

§17. Iată unele din neajunsurile republicii laudate de către Socrate; și așa putea să mai citez încă multe nu mai puțin serioase.

CAPITOLUL III

§1. Aceleași principii se regăsesc în scrierea *Legile*², compusă mai târziu. Astfel, mă voi mărgini la un mic număr de observații despre Constituția pe care Socrate o propune acolo.

În tratatul *Republicii*, Platon nu aprofundează decât foarte puține chestiuni; astfel, comunismul copiilor și al femeilor, modul de aplicare al acestui sistem, proprietatea și organizarea guvernământului. El împarte aici mulțimea cetățenilor în două clase: muncitorii de o parte, de cealaltă războinicii; o parte a acestora, care formează o a treia clasă, deliberează cu privire la afacerile statului și le conduce independent. Socrate a uitat să spună dacă muncitorii și meseriașii trebuie să fie admiși la putere într-o proporție oarecare ori dacă trebuie să fie cu totul înlăturați, dacă au ori nu dreptul de a purta arme și de a lua parte la expedițiile militare. În schimb, el crede că femeile trebuie să însoțească pe războinici în luptă și să primească aceeași

1. Într-adevăr, Platon susține în *Republica* că femeile trebuie să ia parte la toate lucrurile bărbaților, deoarece cățelele ciobănești păzesc turmele tot așa de bine ca și câinii. Vezi *Republica*, cartea V, pag. 451 d.

2. *Legile* sunt scrise la bătrânețe. Principiile stabilite de Platon sunt mai pozitive și mai realiste decât în *Republica*.

educație ca și ei. Restul scrierii este completat fie de digresiuni, fie de considerații privitoare la educația războinicilor.

§2. În *Legile* nu se găsesc decât aproape numai dispoziții legislative. Socrate este foarte concis relativ la Constituție; dar cu toate acestea, vrând să o facă pe cea pe care o propune aplicabilă statelor în general, el revine pas cu pas la proiectul său dintâi. Dacă las la o parte comunizarea femeilor și a averilor, totul se aseamănă în cele două republici; educație, eliberarea războinicilor de muncile grosolane ale societății, prânzuri comune, toate sunt asemănătoare. Numai atât că într-a doua el extinde prânzurile comune până și pentru femei¹ și mărește de la o mie la cinci mii² numărul cetățenilor înarmați.

§3. Fără nici o îndoială, dialogurile lui Socrate sunt deosebit de vrednice de atenție, pline de elegantă, de originalitate, de imaginație; însă poate că ar fi fost greu să fie toate afirmațiile deopotrivă de drepte. Astfel, să nu ne înșelăm, n-ar trebui altceva decât întreaga câmpie a Babilonului³ sau orice altă câmpie nesfârșită pentru mulțimea aceea care trebuie să hrănească cinci mii de paraziți din sânul său, fără a mai număra cealaltă sumedenie de femei și de slugi de tot felul. Fără îndoială, oricine este liber să creeze după voia sa fel de fel de inchipuiri; însă nu trebuie să le împingem până la imposibil.

§4. Socrate afirmă că, în ce privește legislația, nu trebuie să se piardă din vedere două lucruri: pământul și oamenii. El ar fi putut adăuga și statele vecine, afară numai dacă nu se tăgăduiește statului orice viață politică externă. În caz de război, trebuie ca forța militară să fie organizată, nu numai pentru a apăra țara, dar și pentru a ataca în afară. Admitând că viața războinică nu este nici aceea a indivizilor, nici a statului, totuși trebuie să știi să te faci temut față de dușmani; și numai când năvălesc în țară, dar și când au evacuat-o.

§5. Cât despre întinderea loturilor proprietății, s-ar putea cere ca ele să fie altele decât acelea pe care le fixează Platon și, mai ales, să fie mai precise și mai clare. „Proprietatea, zice el, trebuie să se întindă până când satisface trebuințele unei vieți cumpătate“, vrând să spună prin aceasta ceea ce se înțelege îndeobște printr-un trai bun (viață lesnicioasă), expresie care are desigur un înțeles cu mult mai larg. O viață cumpătată poate să fie foarte anevoioasă. „Cumpătată și liberală“ ar fi fost o definiție mult mai bună. Dacă lipsește una din aceste două condiții, se cade sau în lux sau în mizerie. Folosirea proprietății nu cere alte calități; astfel, nu se poate zice de întrebuintarea proprietății că este blândă ori curajoasă, însă se poate vorbi de o folosire moderată și darnică; și acestea sunt în mod necesar virtuțile ce se pot arăta în folosirea proprietății.

1. Platon, *Legile*, cartea VI.

2. Platon zice cinci mii patru sute, număr duodecimal (multiplu de 12), căruia îi atribuie o însemnătate deosebită. Vezi *Legile*, cartea V.

3. Critica lui Aristotel nu pare dreaptă. Sparta, fără să aibă câmpii ca ale Babilonului, întreținuse până la zece mii de ostași (Barthélemy).

§6. De asemenea, este o mare greșală că Socrate împarte loturi egale tuturor cetățenilor¹, dar nu determină nimic cu privire la numărul acestora și-i lasă să procreze fără limită, lăsând întâmplării să echilibreze numărul legăturilor sterile cu acela al nașterilor, sub pretext că, în starea de acum a lucrurilor, pare că această echilibrare se face de la sine. Însă mai trebuie mult până la o asemănare între statul acesta și cele existente. În cetățile noastre nu este nimeni pauper, pentru că proprietățile se împart între copii, oricare ar fi numărul lor. Admitând, din contră, că ele vor fi indivizibile, toți copiii supranumerari, puțini ori mulți, nu vor poseda nimic.

§7. Lucrul cel mai înțelept ar fi să se limiteze populația, nu proprietatea, și să se fixeze un lot maximal, care nu trebuie depășit, ținând seamă la fixarea lui și de proporția eventuală a copiilor care mor și de sterilitatea căsătorilor. A ne lăsa la voia întâmplării, ca în cea mai mare parte dintre state, ar fi o cauză inevitabilă de mizerie în această republică; iar mizeria aduce războaiele civile și crimele. În scopul de a preveni aceste rele, unul dintre cei mai vechi legislatori, Phaidon din Corint, decidea ca numărul familiilor și al cetățenilor să rămână neschimbat, chiar când loturile primitive ar fi fost toate inegale. În *Legile* s-a făcut tocmai contrariul. De altminteri, vom spune mai târziu părerea noastră cu privire la acestea.

§8. S-a mai omis, în tratatul *Legilor*, a se determina deosebirea guvernanților de guvernați. Platon se mărginește a spune că raportul unora cu ceilalți va fi același ca și al urzelii cu bătătura, făcute amândouă din alt fel de lână.

Pe de altă parte, deoarece permite creșterea bunurilor mobile până la o încercire a lor, de ce n-ar lăsa oarecare latitudine și pământurilor? În plus, trebuie să se ia aminte că depărtarea locuințelor una de alta este, poate, un principiu fals în economia domestică. Platon nu dă cetățenilor săi mai puțin de două locuințe cu totul izolate și este întotdeauna foarte anevoios a ține două case.

§9. Îndeobște, sistemul politic al lui Platon nu este nici democrație, nici oligarhie; este guvernământul care se numește republică, fiindcă el se compune din toți cetățenii care poartă arme. Dacă el pretinde a da această Constituție ca fiind cea mai obișnuită în cele mai multe state, poate că are dreptate. Însă este greșit dacă crede că ea vine îndată după Constituția perfectă. Mulți i-ar putea prefera fără ezitare pe aceea a Lacedemonei² sau oricare alta ceva mai aristocratică.

§10. Câțiva autori pretind că Constituția perfectă trebuie să reunească elementele tuturor celorlalte iar pentru această însușire ei laudă pe aceea a Lacedemonei, în care se găsesc combinate cele trei elemente: oligarhie,

1. Platon prescrie anume ca numărul caselor și al loturilor să nu treacă de cinci mii patru sute. Numărul copiilor nu-l limitează, însă mijloacele pentru a restrânge acest număr se pot vedea în cartea a V-a a *Legilor*, iar aici, în cartea aceasta, în cap. IV, §3.

2. Vezi mai jos, cartea II, cap. VI.

monarhie și democrație, reprezentate, una de către regi, alta de către geronti, a treia de către efori, care ies totdeauna din rândurile poporului¹. Alții, este adevărat, văd în efori elementul tiranic și descoperă elementul democratic în prânziunile comune și în disciplina zilnică a vieții.

§11. În tratatul *Legilor*² se pretinde că trebuie a se alcătui Constituția perfectă din democrație³ și din tiranie, două forme de guvernământ pe care suntem în drept ori să le negăm cu totul, ori să le considerăm ca cele mai rele din toate. Unii au deci multă dreptate să susțină o combinație mai largă; și cea mai bună Constituție este aceea care admite cât mai multe elemente diferite. Sistemul lui Platon n-are nimic monarhic; el nu este decât oligarhic și democratic, sau mai curând are o tendință pronunțată către oligarhie, după cum o probează modul de instruire a magistraților săi. A lăsa să decidă sortii printre candidații aleși este un fapt și în democrație și în oligarhie; însă a impune bogaților îndatorirea de a lua parte la adunări, de a numi autoritățile și de a exercita acolo toate funcțiile politice, scutind totodată pe ceilalți cetățeni de aceste datorii, este o instituție oligarhică. Tot oligarhie este a voi să chemi la putere mai ales pe bogați și a rezerva funcțiile cele mai înalte censului celui mai ridicat.

§12. Alegerea Senatului său⁴ este, de asemenea, întocmită oligarhic. Toți cetățenii aleg în mod obligatoriu, însă aleg pe magistrați din clasa întâi a censului, apoi un număr egal din clasa a doua, apoi tot așa din clasa a treia. Numai că aici, toți cetățenii clasei a treia și a patra sunt liberi să nu voteze; iar în alegerile censului al patrulea și a clasei a patra, votul nu este obligatoriu decât pentru cetățenii din cele două dintâi. În fine, Platon vrea ca toți aleșii să se împartă egal pentru fiecare clasă de cens. Sistemul acesta va face să precumpănească în mod necesar cetățenii care plătesc censul cel mai mare, căci mulți cetățeni săraci se vor abține de la vot pentru că nu vor fi obligați la aceasta.

§13. Că o asemenea Constituție nu este alcătuită din monarhie și democrație, este clar. Se poate convinge cineva de aceasta după ceea ce am spus; și se va încredința și mai bine când voi vorbi⁵ despre acest fel particular de Constituție. Aici voi adăuga numai că este primejdios a alege pe magistrați după o listă de candidați aleși. Este suficient atunci ca oricâți cetățeni, chiar un mic număr, să se unească, pentru a dispune mereu de alegeri.

§14. Termin aici observațiile mele cu privire la sistemul dezvoltat în tratatul *Legilor*.

1. Popor, aici în sensul celei din urmă clase a cetățenilor.

2. În cartea III, pag. 693 d.

3. În sens de demagogie.

4. Platon, *Legile*, cartea VI, pag. 756 b.

5. Vezi mai jos, cartea VI, cap. V, §§4 și următoarele.

CAPITOLUL IV

§1. Mai sunt și alte Constituții care se datoresc fie unor simpli cetățeni, fie unor filozofi și oameni de stat. Toate însă se apropie de Constituțiile existente după care se guvernează acum statele mai mult decât cele două republici ale lui Platon. Nimeni până la el nu a vrut să introducă asemenea inovații precum comunizarea femeilor și a copiilor și mesele comune ale femeilor. Multora, lucrul de căpetenie li se pare a fi organizarea proprietății, izvorul unic, după părerea lor, al tulburărilor sociale. Phaleas din Calcedon, călăuzit de această idee, a susținut principiul că averile trebuie să fie toate egale.

§2. Nu i se pare anevoie a crea egalitatea chiar de la început la întemeierea statului; și deși mai anevoie de introdus în statele constituite mai demult, această egalizare se poate realiza totuși, după el, obligând pe bogați să dea zestre, dar să nu primească, iar pe săraci să primească, dar să nu dea. Platon, după cum am spus, scriind *Legile*, credea că e necesară o oarecare inegalitate a averilor, însă astfel încât fiecărui cetățean să i se asigure legal o cât de mică avere și, pe de altă parte, să nu-i fie îngăduit nimănui a depăși încincitul unui minimum determinat.

§3. Nu trebuie să se uite, când se aduc asemenea legi, un punct neglijat de către Phaleas și Platon: anume, când se fixează astfel cantitatea averilor, trebuie să se fixeze și numărul copiilor¹. Dacă numărul copiilor este necorespunzător față de proprietate, va trebui să se înfrângă legea în mod necesar; și chiar fără infracțiuni, este primejdios ca atâția cetățeni dintre cei înstăriți să devină săraci, căci va fi lucru greu ca aceștia să nu devină revoluționari.

§4. Această influență a egalității averilor asupra asociației politice a fost înțeleasă de către unii dintre vechii legiuitori; dovadă Solon, în legile sale, dovadă decretul care interzice achiziția nelimitată de pământuri. Potrivit aceluiași principiu, unele legiuri, cum e aceea din Locrida, interzic a se vinde avutul propriu altfel decât în caz de nenorocire bine constatată sau prescriu să se păstreze loturile de la început.

Abrogarea unei legi de felul acesta la Leucade a acut Constituția cu totul democratică, pentru că de atunci oricine putea să obțină magistraturi, fără condițiile de cens cerute altădată.

§5. Însă chiar egalitatea aceasta, dacă o presupunem stabilită, nu împiedică ca limita legală a averilor să devină ori prea largă, ceea ce ar aduce în cetate luxul și trândăvia, ori prea strâmtă, ceea ce ar aduce strâmtorarea printre cetățeni. Astfel, nu este de ajuns că legiuitorul va fi făcut egale averile, mai trebuie să le și dea proporții juste. A fi găsit această măsură perfectă pentru toți cetățenii înseamnă a nu fi făcut încă nimic; chestiunea cea mai

1. Obiecție care se poate aduce oricărei legi de împroprietărire care nu ia măsuri să împiedice pulverizarea loturilor prin moștenire, mai ales la un popor prolific.

Cartea III

Despre stat și cetățean. Teoria guvernământului și suveranitatea. Despre regalitate

CAPITOLUL I

§1. Când se studiază natura și specia particulară a diferitelor forme de guvernământ, cea dintâi chestiune este să se știe ce se înțelege prin stat. În vorbirea obișnuită, cuvântul acesta este foarte echivoc; un anumit act emană pentru unii de la stat, iar pentru alții nu este decât actul unei minorități oligarhice ori al unui tiran. Cu toate acestea, omul politic și legiuitorul au în vedere numai statul în toate lucrările lor; iar guvernământul nu este decât o oarecare organizare impusă tuturor membrilor statului.

§2. Dar statul, nefiind, ca orice alt sistem complet și format din părți numeroase, decât un agregat de elemente, trebuie în mod vădit să ne întrebăm mai întâi ce este cetățeanul, fiindcă cetățenii, într-un anumit număr, sunt chiar elementele statului. Astfel, să cercetăm mai întâi cui i se cuvine numele de cetățean și ce vrea să însemne el, chestiune adesea controversată și despre care părerile nu sunt unanime, cutare fiind cetățean pentru democrație, pe când adesea încetează să fie cetățean pentru un stat oligarhic.

§3. Vom scoate din discuție pe cetățenii care nu sunt ca atare decât în virtutea unui titlu accidental, bunăoară aceia făcuți printr-un decret.

Cineva nu este cetățean numai prin faptul domiciliului, căci domiciliu au și străinii și sclavii. Nici nu este în urma dreptului de a sta în justiție ca reclamant ori pârât; căci acest drept se poate da printr-o simplă convenție comercială. Domiciliul și acțiunea juridică pot aparține unor oameni care nu sunt cetățeni. Cel mult în unele state se limitează dreptul de folosință numai pentru domiciliați; li se impune, de exemplu, să-și aleagă un garant; iar aceasta este o restricție la dreptul ce li se acordă.

§4. Copiii care n-au atins încă vârsta inscripției² cetățenești și bătrânii care au fost șterși din listă sunt într-o poziție aproape asemănătoare; și unii și alții sunt desigur cetățeni, însă nu li se poate da această calitate în mod

1. Vezi Isocrate de Corai, vol. II, pag. 130.

2. În registrul public, numit la Atena *Lexiarchic*.

neconditionat, ci trebuie adăugat cu privire la primii că sunt cetățeni compleți, cu privire la ultimii că sunt cetățeni inactivi, ori un alt nume asemenea, căci cuvintele nu importă, destul că se înțelege ce vor a spune. Ceea ce caut aici este ideea absolută a cetățeanului, lipsită de toate imperfecțiunile pe care le-am arătat. Căci altminteri s-ar putea pune aceeași întrebare și cu privire la cei care au pierdut drepturile lor cetățenești ori care trăiesc în exil, la care întrebare nu s-ar putea răspunde decât tot așa.

Caracteristica adevăratului cetățean este că ia parte la funcțiile de judecător și de magistrat. De altminteri, magistraturile pot fi temporare, astfel ca să nu fie niciodată ocupate de două ori de aceeași persoană, sau limitate după oricare altă normă; sau pot fi generale și fără limite, ca aceea de jurat și de membru al adunării publice.

§5. S-ar putea ca cineva să nege că acestea sunt adevărate magistraturi și că ele ar da vreo putere indivizibilă care le exercită; dar ni s-ar părea destul de ridicol a nu recunoaște nici o putere celor care au suveranitatea și cea mai înaltă decizie. De altminteri, este puțin important, este numai o chestiune de vorbe. Limba n-are un termen unic pentru a exprima ideea de jurat și de membru al adunării publice; pentru a preciza această idee aleg termenul de „magistratură generală” și numesc cetățeni pe toți aceia care iau parte la ea. Această definiție se aplică mai bine ca oricare alta celor pe care îi calificăm de obicei cu numele acesta.

§6. Cu toate acestea, nu trebuie să pierdem din vedere că în orice serie de lucruri în care subiectele sunt deosebite specific unele de altele se poate ca unul să fie primul, altul al doilea și așa mai departe și se poate totuși să nu existe între ele nici o relație comună în natura esențială a acestor lucruri sau ca această relație să nu fie decât indirectă. De asemenea, Constituțiile ni se arată deosebite ca speță, unele în rândul întâi, altele în cel din urmă, fiindcă trebuie, fără îndoială, să punem Constituțiile denaturate și corupte în urma celor care au păstrat toată puritatea lor: voi spune mai târziu ce înțeleg prin Constituție coruptă. Ca urmare, și calitatea de cetățean variază în mod necesar de la o Constituție la alta, iar cetățeanul, așa cum l-am definit, este mai ales cetățeanul democrației.

§7. Aceasta nu înseamnă că el nu poate să fie cetățean și în altă parte; dar el nu este acolo cetățean în mod necesar. Unele Constituții nu recunosc poporul; în loc de adunare publică, este un senat; iar funcțiile de judecător sunt atribuite unor corpuri speciale, ca în Lacedemona¹, unde eforii își împart toate afacerile civile, unde gerontii instruiesc omuciderile și unde celelalte procese pot fi repartizate la alte tribunale diferite, și ca în Cartagina², unde câteva magistraturi au privilegiul exclusiv al tuturor judecăților.

1. Vezi cartea II, cap. VI, §16.

2. Vezi cartea II, cap. VIII, §4.

§8. Definiția noastră a cetățeanului trebuie modificată în sensul acesta. Doar în democrație există dreptul comun și nelimitat de a fi membru al adunării publice și de a fi judecător. Acestea sunt, din contră, puteri speciale; căci facultatea de a delibera cu privire la afacerile statului și aceea de a judeca se pot extinde în favoarea tuturor claselor de cetățeni sau se pot limita numai la unele dintre ele; această facultate, iarăși se poate aplica la toate obiectele ori restrânge numai la unele dintre ele. Deci, evident, cetățean este individul care poate avea în adunarea publică și la tribunal vot deliberativ, oricare ar fi statul al cărui membru este; și înțeleg prin stat o mulțime de oameni de felul acesta, care posedă tot ce-i trebuie spre a trăi mulțumită.

§9. În vorbirea obișnuită, cetățean este individul născut din tată cetățean și dintr-o mamă cetățeană; numai una dintre aceste condiții n-ar fi îndestulătoare. Unii împing și mai departe cerințele și pretind doi sau trei ascendenți și chiar mai mulți. Dar din această definiție, care se crede așa de simplă și republicană, se naște o altă dificultate, anume de a se ști dacă acest al doilea ori al treilea ascendent a fost cetățean. Astfel, Gorgias¹ din Leontinum, pe jumătate din încurcătură, pe jumătate în bațjocură, pretindea că, precum oalele sunt făcute de meșteri olari, tot astfel și cetățenii din Larissa sunt fabricați de către meșteri speciali, căci există asemenea meșteri de larisseeni. De altfel, lucrul e simplu: ei erau cetățeni dacă se bucurau de drepturile enunțate în definiția noastră; căci a fi născut dintr-un tată cetățean și dintr-o mamă cetățeană este o condiție ce nu se poate cere cu dreptate de la primii locuitori, de la fondatorii cetății.

§10. Mai mare dificultate este poate cu cei care s-au făcut cetățeni în urma unei revoluții, cum este, de exemplu, Clistene² în Atena; după alungarea tiranilor, el încetățeni pe mulți străini și sclavi meteci (domiciliați); referitor la aceștia, problema e nu cine este cetățean, ci dacă pe drept ori pe nedrept (s-au făcut cetățeni). Desigur, cineva ar putea întreba mai departe dacă un cetățean făcut pe nedrept este sau nu cetățean, întrucât nu este decât unul fals și în mod injust; când însă vedem că există și autorități constituite în mod injust, pe care totuși le recunoaștem ca având autoritate, însă nu conform dreptului și fiindcă am determinat noțiunea de cetățean ca pe unul cărui îi revine o oarecare autoritate (ca fiind părtaş de fapt la această autoritate, după cum am spus), urmează că trebuie să-i denumim cetățeni și pe aceștia (făcuți de către Clistene); iar în ce privește aprecierea dacă sunt pe drept ori pe nedrept, chestiunea aceasta depinde de cea pe care am pus-o la început: cutare act a emanat de la stat ori nu. Astfel, când după oligarhie sau tiranie urmează democrație, mulți cred că trebuie să se

1. Gorgias, sofist, contemporan al lui Pericle; numele lui îl poartă faimosul dialog al lui Platon. El se bucura de un mare renume.

2. Clistene a stabilit în Atena 10 triburi în loc de 4, către 508 î.Ch.

anuleze datoriile contractate, cum zic ei, nu de către stat, ci de către tiran, și încă multe alte (obligatii), întrucât puterea s-a bazat pe samavolnicia (exercitată) asupra cetățenilor, iar nu pe folosul obștesc; (însă și democrația poate să n-aibă în vedere interesul obștesc)¹.

§11. Atunci, actele de guvern democratic, conform aceluiași principiu, nu se pot socoti emanaate de la statul democratic, după cum nu s-au socotit nici acelea ale oligarhiei sau ale tiraniei.

De această controversă ține, după cât se pare, cercetarea: după care criteriu trebuie să decidem dacă statul este tot același ori nu mai este tot același, ci un altul. Considerarea cea mai superficială a acestei chestiuni se oprește la teritoriul (statului) și la locuitorii lui, cum se întâmplă, de exemplu, că locuitorii părăsesc teritoriul unde au locuit și se așază unii într-un loc, alții în alt loc și întrebarea de aici, dacă ei mai alcătuiesc aceeași cetate (același stat), nu trebuie socotită deosebit de grea, căci deosebirea diferitelor înțelesuri ale cuvântului „cetate“ face destul de ușoară dezlegarea dificultății.

§12. La fel se pune problema când (invers) locuitorii ocupă mereu același loc; în ce caz trebuie să se considere aceasta drept una și aceeași cetate? Căci doar nu zidurile constituie unitatea cetății, altminteri s-ar putea construi un zid în jurul Peloponesului întreg. S-au văzut cetăți cu dimensiuni aproape tot așa de vaste, cu circumscripții mai degrabă cât ale unei națiuni decât ale unei cetăți, de exemplu Babilonul², despre care se spune că, la trei zile după cucerirea sa, o parte a orașului nu știa încă nimic despre aceasta. De altminteri, vom găsi prilej să deslușim în altă parte această chestiune, căci omul de stat nu trebuie, desigur, să neglijeze această chestiune, după cum, de asemenea, trebuie să se ocupe și cu problema: ce mărime și ce număr de locuitori este mai favorabil să aibă un stat și dacă este mai bine ca cetățenii să fie de același neam ori de mai multe.

§13. Dar să admitem că același teritoriu rămâne locuit de aceeași indivizi. În acest caz, este oare posibil, atâta vreme cât naționalitatea locuitorilor rămâne aceeași, a susține că statul este identic, cu toată succesiunea neîntreruptă de nașteri și de decese, după cum se recunoaște identitatea fluviilor și a izvoarelor, deși undele lor se reînnoiesc și se scurg întruna? Ori trebuie să susținem că numai oamenii rămân aceeași, însă că statul devine un altul? Statul este într-adevăr un fel de asociație; dacă el este o asociație de cetățeni ce se supun unei Constituții, Constituția aceasta prefăcându-se și modificându-se în forma sa, urmează în mod necesar, pare-mi-se, că statul nu rămâne același: ca și corul comic și tragic (pe rând), pe care

1. Paranteza este reconstituirea probabilă a lui Susemihl.

2. Este vorba de ocupația lui Cyrus (Vezi Herodot, I, 178, 192). Herodot însă nu spune nimic de a treia zi, ci numai că pe când periferia orașului căzuse în mâinile dușmanului, centrul nu știa nimic despre eveniment.

două lucruri: mai întâi, că cel care se supune și cel care guvernează nu trebuie să învețe amândoi aceleași lucruri și, în al doilea rând, că cetățeanul trebuie să aibă ambele talente, să se bucure de autoritate și să se resemneze la supunere. Iată cum s-ar putea proba aceste două afirmații.

§8. Există o putere a stăpânului (asupra sclavului) și, după cum am văzut¹, ea se învârtește în jurul trebuințelor de rând ale vieții; ea nu cere ca cel ce poruncește să fie capabil să lucreze el însuși, ci numai să știe să se folosească de aceia care îl ascultă. Restul e treaba sclavului și înțeleg prin rest munca necesară spre a face tot serviciul casei. Felurile de sclavi sunt tot așa de numeroase precum sunt și deosebitel lor meserii; s-ar putea rândui printre ei și muncitorii manuali, care, cum arată și numele lor, trăiesc din munca mâinilor lor. Printre muncitorii manuali trebuie să fie cuprinși și toți lucrătorii meseriilor mecanice și iată de ce: în câteva state din vechime, lucrătorii au fost înlăturați de la funcțiile publice, la care n-au putut ajunge decât în mijlocul exceselor demagogiei.

§9. Însă nici omul cinstit, nici omul de stat, nici cetățeanul bun n-au nevoie, decât când pot găsi în ele folosul lor personal, să știe toate lucrările acestea precum le cunosc oamenii meniți supunerii. În stat nu mai e vorba nici de stăpân, nici de sclav: nu este decât o autoritate care se exercită cu privire la ființe libere și egale din naștere. Aceasta este deci autoritatea politică, pentru care trebuie să se formeze viitorul magistrat, mai întâi supunându-se el însuși, precum se învață a se comanda un detașament de cavalerie fiind mai întâi simplu călareț, a fi general, executând ordinea unui general, a conduce o falangă sau un batalion, servind ca simplu soldat într-una ori celălalt. Deci în înțelesul acesta este drept a se susține că singura și adevărata școală a guvernării este supunerea².

§10. Nu este mai puțin sigur că meritul autorității și acela al supunerii sunt foarte deosebite, deși cetățeanul bun trebuie să reunească în persoana lui deopotrivă știința și forța ascultării și guvernării și deși virtutea sa constă în a cunoaște aceste două fețe ale puterii, care se aplică ființelor libere. Ele trebuie, de asemenea, să fie cunoscute și de omul cinstit; dacă înțelepciunea și dreptatea guvernării sunt altele decât înțelepciunea și dreptatea supunerii – pentru că cetățeanul rămâne liber, chiar când se supune –, virtuțile cetățeanului (de exemplu dreptatea sa) n-ar putea fi mereu aceleași; ele trebuie să-și schimbe forma, după cum se supune ori guvernează. Astfel, curajul și înțelepciunea este una la bărbat și alta la femeie. Un om ar părea laș dacă n-ar fi viteaz decât ca o femeie vitează; o femeie ar părea guralivă dacă n-ar fi decât atât de tăcută pe cât trebuie să fie bărbatul care știe să conducă. Astfel, în familie, rolurile bărbatului și ale femeii sunt foarte opuse, datorită unuia fiind de a câștiga, iar a celeilalte de a conserva.

1. Cartea I, cap. II, §21.

2. Unul din preceptele lui Solon.

§11. Singura virtute specială a guvernării este prudenta; cât despre nălalte, ele sunt în mod necesar un bun comun al celor care se supun și celor care guvernează. Prudenta nu este câtuși de puțin o virtute de supunere; virtutea proprie a supusului este o dreaptă încredere în șeful său; cetățeanul care se supune este ca fabricantul de fluier; cetățeanul care comandă este ca artistul care trebuie să se servească de instrument.

§12. Discuția aceasta a avut deci drept obiect să se poată vedea până la ce punct virtutea politică și virtutea particulară sunt identice ori deosebite, întrucât se confundă sau întrucât se depărtează una de alta.

CAPITOLUL III

§ 1. Mai rămâne încă o chestiune de rezolvat cu privire la cetățean. Oare cineva nu este cetățean decât în măsura în care poate lua parte la putere, ori trebuie să se pună și meseriași în rândul cetățenilor? Dacă se dă această calitate chiar unor oameni înlăturați de la puterea publică, atunci cetățeanul nu mai are, în general, virtutea și caracterul ce i-am atribuit, pentru că dintr-un meseriaș se face un cetățean. Dar dacă se refuză calitatea aceasta meseriașilor, care va fi locul lor în stat? Ei nu țin desigur, nici de clasa străinilor, nici de a metecilor. Se poate spune, este adevărat, că nu este nimic ciudat în situația lor, deoarece nici sclavii, nici libertii, nici ei nu țin de clasele de care am vorbit.

§2. Dar este sigur că nu trebuie să ridicăm la rangul de cetățeni pe toți oamenii de care, totuși, statul are nevoie. Astfel, copiii nu sunt cetățeni precum sunt bărbații; aceștia sunt cetățeni într-un mod absolut; copiii sunt pentru viitor cetățeni, fără îndoială, însă momentan sunt cetățeni imperfecti. Odiioară, în câteva state, meseriași erau ori sclavi, ori străini, iar în cele mai multe state tot așa este și astăzi. Dar Constituția desăvârșită nu va admite niciodată pe meseriaș printre cetățeni¹. Dacă se vrea a se face un cetățean și din meseriaș, atunci virtutea cetățeanului, astfel cum am definit-o, nu trebuie să se înțeleagă referitor la toți oamenii cetății, nici chiar la aceia care nu sunt decât liberi; trebuie să se înțeleagă numai cu privire la aceia care nu trebuie să muncească spre a trăi.

§3. A munci pentru lucrurile necesare vieții pentru persoana unui om înseamnă a fi sclav; a munci pentru public înseamnă a fi lucrător și ziler². Este de ajuns a acorda acestor fapte cea mai mică atenție pentru ca chestiunea să fie foarte clară, de îndată ce o punem astfel. Într-adevăr, Constituțiile fiind deosebite, și speciile de cetățeni vor fi deosebite; și aceasta mai cu seamă cu privire la cetățean ca supus. Prin urmare, în cutare Constituție,

1. Această teorie, care astăzi ni se pare falsă, decurge din principiul statornic mai sus (cartea II, cap. VI, §2) cu privire la timpul liber necesar cetățeanului.

2. Ziler = lucrător cu ziua.

lucrătorul și zilerul vor fi în mod necesar cetățeni. În alta, ei nu ar putea fi în nici un chip. De exemplu, în statul pe care îl numim aristocratic, unde cinstea funcțiilor publice se împarte virtuții și considerației, căci învățarea virtuții nu se potrivește cu o viață de meseriaș și de muncitor manual.

§4. În oligarhii, zilerul nu poate fi cetățean, fiindcă magistraturile nu le pot ocupa decât oamenii bogați; dar meseriașul poate să fie, pentru că mulți meseriași se îmbogățesc și ei. În Teba, legea înlătura de la orice funcție pe oricine nu părăsise comerțul de mai mult de zece ani. Multe state au primit pe anumiți străini în rândul cetățenilor, iar în unele democrații, cel născut dintr-o cetățeană este cetățean.

§5. S-au făcut de asemenea legi pentru admiterea bastarților; însă numai din cauza rarității adevăraților cetățeni devin cetățeni aceștia, fiindcă lipsa de oameni (oligantropia)¹ a pricinuit aceste legi. Când, dimpotrivă, oamenii se înmulțesc, se elimină mai întâi cetățenii născuți dintr-un tată și dintr-o mamă sclavi, apoi aceia care sunt cetățeni numai din partea femeilor și, în fine, sunt făcuți cetățeni numai aceia născuți din amândoi părinții cetățeni.

§6. Că sunt mai multe specii de cetățean, este vădit; și se numește – cu cea mai mare dreptate – cetățean acela care ia parte la puterile publice; astfel, Homer a făcut (pe Achile) să zică:

„Tratatu-m-au ca pe un străin disprețuit...“ căci este ca și un metec cel ce nu participă la magistraturi și pretutindeni unde se ascund diferențele acestea, sunt făcute numai cu scopul să înșele pe cei ce au numai domiciliul (în cetate).

§7. Astfel, din cercetarea dacă este aceeași ori alta virtutea omului cinstit și a cetățeanului bun reiese clar din cele spuse că, în anumite state, omul cinstit și cetățeanul bun nu sunt decât unul și același, pe când în alte state se deosebesc, și, în sfârșit, că nu toată lumea este cetățean, ci că această calitate aparține numai omului politic, care este capabil, fie singur, fie prin alții, să îngrijească de afacerile publice.

CAPITOLUL IV

§ 1. Aceste puncte o dată lămurite, prima chestiune care le urmează este: există una sau mai multe Constituții politice? Și dacă sunt mai multe, care este natura lor, numărul și deosebirile lor? Constituția este ceea ce determină în stat organizarea sistematică a tuturor puterilor, dar mai ales

1. Oligantropia a stins toate republicile antice. Aceasta s-a simțit mai mult în Sparta. Vezi mai sus, cartea II, cap. VI, §12. Statele antice n-aveau decât un singur mijloc de a supraviețui: refacerea populației prin admiterea sclavilor în societate. Ele au preferat să moară (Barthélemy Saint-Hilaire).

a puterii suverane; iar suveranul cetății, în toate locurile, este guvernământul¹. Guvernământul este însăși Constituția. Mă explic: de exemplu, în democrații, poporul este suveranul; în oligarhii, din contră, este minoritatea compusă din bogați; deci se zice că Constituțiile democrației și ale oligarhiei se deosebesc fundamental, iar noi vom face aceleași deosebiri între toate celelalte.

§2. Mai întâi trebuie să reamintim aici care este scopul pe care l-am recunoscut statului și care sunt deosebirile pe care le-am găsit în sfera puterilor, atât acelea care se aplică individului, cât și acelea care privesc viața comună. (La începutul) acestui studiu am spus, vorbind despre administrația casnică și despre autoritatea stăpânului, că omul este din firea sa o ființă socială; înțeleg prin aceasta că, chiar fără nici o nevoie de sprijin mutual, oamenii doresc instinctiv viața socială.

§3. Aceasta nu înseamnă că pe ei nu-i reunește și folosul comun, întrucât fiecăruia îi revine partea sa proprie din perfecționarea și înfrumusețarea vieții. Acesta este desigur scopul tuturor în masă și al fiecăruia în particular; dar oamenii se mai reunesc fie și numai pentru fericirea de a trăi; iar această dragoste de viață este, fără îndoială, una dintre perfecțiunile omnirii. Omul se alătură asociației politice chiar când nu găsește mai mult în ea decât viața, afară numai dacă suma reuelor pe care le pricinuieste ajunge s-o facă nesuferită. Într-adevăr, se vede ce grad de mizerie îndură cei mai mulți oameni numai din dragoste de viață; natura pare a fi pus în ea un farmec și o dulceață firească.

§4. De altminteri, sunt foarte lesne de distins deosebitele feluri de putere despre care vrem să vorbim aici; vorbim despre aceasta în mai multe locuri din lucrările noastre exoterice². Deși interesul stăpânului³ și al sclavului este același, când voința reală a naturii dă stăpânului și sclavului rangul pe care-l ocupă fiecare dintre ei, puterea stăpânului are totuși drept obiect direct folosul stăpânului și drept obiect întâmplător folosul sclavului, pentru că sclavul o dată nimicit, puterea stăpânului dispăre cu el.

§5. Puterea tatălui asupra copiilor, asupra femeii și a familiei întregi, putere pe care am numit-o domestică, are ca țintă interesul administrațiilor ori cel mult un interes comun lor și aceluia care îi conduce. Deși această putere, în ea însăși, ființează mai ales pentru administrați, ea poate, ca în atâtea alte arte – medicina, gimnastica – să aducă, în al doilea rând, un folos aceluia care administrează. Astfel, maestrul de gimnastică poate foarte bine

1. Până la *Contractul social* al lui Rousseau, părerea tuturor era că suveranul și guvernământul sunt același lucru.

2. Scrierile lui Aristotel erau împărțite în două clase: cele exoterice, care se adresau mulțimii elevilor săi, și cele acroamatice sau ezoterice, rezervate discipolilor mai bine inițiați. Din acest pasaj rezultă că *Politica* face parte din cele din urmă.

3. Vezi mai sus, cartea I, cap. II, §13 și urm.

să se amestece printre tinerii pe care îi antrenează, după cum pe punte pilotul este deopotrivă și pasager. Țelul maestrului de gimnastică, ca și al pilotului, este binele celor pe care-i conduce; ei nu iau partea lor de folos decât întâmplător, unul ca simplu matelot, celălalt ca elev, deși este maestru (pedotrib)¹.

§6. Cu privire la puterile politice, când sunt bazate pe egalitatea cetățenilor, toți fiind asemenea, fiecare are dreptul să exercite autoritatea la rândul său. Mai întâi, lucru natural, toți privesc această alternativă ca perfect legitimă și dau altuia dreptul de a hotărî de interesele lor, după cum și ei au hotărât mai înainte de ale acelora, însă mai târziu, foloasele ce le aduce puterea și administrarea intereselor generale însuflă tuturor oamenilor dorința de a se perpetua în funcție; și ca și cum toți ar fi bolnavi și numai posedarea puterii le-ar putea da sănătate, într-atât de morțiș fiind să păstreze autoritatea, o dată ce o stăpânesc.

§7. Deci este evident din acestea că toate Constituțiile care au în vedere folosul obștesc sunt pure, pentru că sunt conforme dreptului absolut; din contră, acelea care au în vedere numai folosul guvernanților sunt defectuoase și numai niște forme corupte ale Constituțiilor bune, căci sunt despotice (adică tratează pe guvernați ca pe niște sclavi), pe câtă vreme cetatea este o asociație de oameni liberi.

După ce am stabilit aceste principii, putem cerceta numărul și natura Constituțiilor și mai întâi ne vom ocupa cu Constituțiile pure; o dată acestea determinate, vom recunoaște lesne Constituțiile corupte.

CAPITOLUL V

§1. Guvernământul și Constituția fiind lucruri identice, iar guvernământul fiind puterea suverană a cetății, trebuie în chip necondiționat ca această putere să se compună ori dintr-un singur individ² sau dintr-o minoritate, ori, în sfârșit, din masa cetățenilor. Când unul singur, minoritatea sau majoritatea guvernează în interesul general, Constituția este în mod necesar pură; când ei guvernează în interesul lor propriu sau în interesul unuia, în interesul minorității ori în interesul mulțimii, Constituția este deviată de la scopul său, pentru că din două lucruri, unul: ori membrii asociației nu sunt într-adevăr cetățeni, ori, dacă sunt, ei trebuie să aibă partea lor din folosul obștesc.

§2. Când monarhia sau guvernământul unuia singur are drept obiect interesul general, se numește, vulgar, regalitate. Cu aceeași condiție, guver-

1. Pedotribul este maestru de gimnastică.

2. Diviziunea aceasta nu e a lui Aristotel. Se găsește în Herodot, *Thalia*, cap. LXXX și urm. Și Platon o admite: *Republica*, cartea I, pag. 338 d.

nământul minorității, dacă nu este redusă la o singură persoană, este aristocrație, numită astfel fie pentru că puterea este în mâna celor mai buni, fie pentru că scopul ei este cel mai mare bine al statului și al asociaților. În sfârșit, când majoritatea guvernează în sensul interesului general, guvernul primește ca nume special numele generic al tuturor guvernămintelor și se numește republică (politie).

§3. Aceste deosebiri de nume sunt foarte juste. O virtute superioară se poate găsi la un individ sau la o minoritate, însă la o majoritate mai greu, afară numai de virtutea războinică, ce se manifestă mai ales în mase, și de aceea, în acest fel de stat, clasa cea mai puternică este clasa războinică, iar toți cei cu arme sunt cetățeni.

§4. Deviațiile¹ acestor Constituții clasice sunt tirania, a regalității, oligarhia, a aristocrației și demagogia, a republicii. Tirania este o monarhie în folosul monarhului, oligarhia, în interesul celor bogați, iar demagogia, în interesul săracilor. Nici una dintre aceste forme de guvernământ nu are în vedere binele obștesc.

Trebuie să ne oprim câteva momente spre a nota bine deosebirea fiecărui dintre aceste trei guvernăminte, căci chestiunea prezintă dificultăți. Când se observă lucrul în mod filozofic și când nu se mărginește cineva numai la faptul practic, trebuie să nu se omită nici un amănunt și nici să fie nesocotit vreunul, ci să se arate toate în lumina lor adevărată, orice metodă am întrebuința.

§5. Tirania, cum am mai spus, este guvernământul unuia singur ce domnește ca un stăpân peste asociația politică; oligarhia este dominarea politică a bogaților; demagogia, din contră, dominarea săracilor, cu înlăturarea bogaților. Prima dificultate se ivește când luăm în considerare aceste limitări: dacă majoritatea stăpână a statului este alcătuită din bogați, atunci guvernământul majorității se numește democrație? Și reciproc, dacă, din întâmplare, săracii, în minoritate față de bogați, sunt cu toate acestea, grație superiorității forței lor, stăpâni ai statului, atunci guvernământul minorității trebuie să se numească oligarhie? În aceste cazuri, definițiile pe care le-am dat devin inexacte.

1. Polibiu, cartea VI, pag. 629, Platon, *Republica*, cartea VIII, pag. 544 c. Am tradus termenul δημοκρατία cu *demagogia* de câte ori Aristotel ia acest cuvânt în sens peiorativ, ca aici. În limba română, cuvântul *democrație* este lipsit de orice nuanță defavorabilă și n-ar fi redat sensul textului. Tot astfel, Aristotel ia întotdeauna cuvântul „popor” în sensul părții celei mai numeroase și sărace a cetățenilor, a corpului politic. Ori de câte ori se va întâlni vorba aceasta, trebuie să se înțeleagă nu totalitatea sau majoritatea națiunii, ceea ce ar cuprinde și pe sclavi, ci numai clasa cea din urmă a corpului politic. Aceeași diviziune a fornelor de guvernământ o face și Platon în *Legile*, cartea VIII, pag. 832, unde vorbește despre cele trei guvernăminte rele, cărora le dă aceleași nume, cu adăugarea că sunt mai mult facțiuni constituite.

repausul. Și aici faptele vin să unească mărturia lor cu aceea a rațiunii. Războiul, atât timp cât durează, a fost mântuirea unor asemenea state¹; însă biruința, asigurându-le puterea, le-a fost fatală; ca și oțelul, ei și-au pierdut căleala lor de îndată ce au avut pacea; iar vina este a legiuitorului, care n-a învățat cetățenii să guste pacea.

§16. Pentru că scopul vieții omenești este același pentru mase ca și pentru indivizi și pentru că omul de treabă și o bună Constituție își propun în mod necesar un același scop, urmează evident că repausul cere virtuți speciale; căci, o repet, pacea este scopul războiului, repausul este scopul muncii.

§17. Virtuțile care asigură repausul și fericirea sunt acelea care se întrebunțează și în repaus precum și în muncă. Repausul se obține numai prin reunirea multor condiții indispensabile primelor trebuințe. Statul, ca să se bucure de pace, trebuie să fie prudent, curajos și ferm; căci este foarte adevărat proverbul: „Pentru sclavi, nici un repaus“. Când cineva nu știe să sfi-deze primejdia, devine prada celui dintâi adversar.

§18. Trebuie deci curaj și răbdare în muncă; trebuie filozofie în nemuncă, prudență și înțelepciune în ambele aceste două situații, dar mai ales în mijlocul păcii și al repausului. Războiul dă cu sila dreptate și înțelepciune oamenilor pe care îi îmbată și-i strică izbânda și plăcerile lipsei de ocupație și ale păcii.

§19. Cineva are mai cu seamă trebuință de justiție și de prudență atunci când se află în culmea prosperității și când se bucură de tot ceea ce face invidia celorlalți oameni. Ca și cu înțelepții, pe care poezii ni-i reprezintă în insulele fericirilor: cu cât fericirea lor este mai desăvârșită în mijlocul tuturor bunătăților de care sunt încărcăți, cu atât trebuie să cheme în ajutorul lor filozofia, cumpătarea și dreptatea. Aceste virtuți, evident, nu sunt mai puțin necesare fericirii și virtuții statului. Dacă este rușinos lucru să nu știi să te folosești de noroc, este cu atât mai rușinos să nu știi să te folosești de el în neocupațiune și să dezvolți curajul și virtutea în timpul luptelor, pentru a arăta o josnicie de sclav în timp de pace și de repaus.

§20. Nu trebuie să se înțeleagă virtutea cum o înțelegea Lacedemona; nu doar că ea a înțeles binele suprem altfel decât cum îl înțelege fiecare, însă ea a crezut că el putea fi dobândit grație unei virtuți speciale, virtutea războinică. Or, deoarece există bunuri superioare acelor pe care le aduce războiul, este vădit că și plăcerea acelor bunuri este de preferat plăcerilor războiului, deși ea n-are alt obiect decât pe sine însăși.

§21. Să vedem pe ce căi se vor putea câștiga aceste bunuri neprețuite.

Am spus de mai înainte² că influențele care lucrează asupra sufletului sunt de trei feluri: natura, moravurile și rațiunea. Am precizat³ de asemenea

1. Aristotel a mai făcut aceeași observație relativ la Lacedemona. Vezi mai sus, cartea II, cap. VI, §22.

2. Vezi mai sus, cap. XII, §6.

3. Vezi mai sus, cap. VI, §2 și *Etica nicomahică*, cartea I, cap. I, §9, cartea II, cap. I, §3 și urm. și cartea X, cap. X, §6.

calitățile pe care cetățenii trebuie să le fi primit mai înainte de la rămâne de cercetat dacă educarea rațiunii trebuie să aibă loc mai ... aceea a deprinderilor, căci trebuie ca aceste două din urmă influențe să fie într-o desăvârșită armonie, pentru că rațiunea însăși se poate rătăci urmărind scopul cel mai bun și pentru că moravurile sunt și ele supuse la o sumedenie de erori.

§22. Aici, ca în toate celelalte, cu nașterea începe orice; însă scopul nașterii se înalță până la un izvor al cărui obiect este cu totul diferit. La om, adevăratul scop al naturii este rațiunea și inteligența, singurele obiecte ce trebuie să se aibă în vedere în grijile aplicate, fie la nașterea cetățenilor, fie la formarea moravurilor lor.

§23. După cum sufletul și corpul, am spus noi, sunt cu totul deosebite, tot așa sufletul are două părți, deopotrivă deosebite: una nerațională, alta înzestrată cu rațiune; ele se produc în două moduri de a fi diverse; cea dintâi e instințul, cea de-a doua, inteligența. Dacă nașterea corpului precede pe cea a sufletului, formarea părții iraționale este anterioară celeia a părții raționale. Este lesne să ne convingem de aceasta: mânia, voința și dorința se arată la prunci îndată după nașterea lor; raționamentul și inteligența se ivesc, în ordinea firească a lucrurilor, mult mai târziu. Trebuie deci în mod necesar să ne ocupăm de corp mai înainte de a ne gândi la suflet; și după corp trebuie să ne gândim la instinct, deși, la urma urmelor, instinctul se formează tot în vederea inteligenței și deși corpul se formează tot în vederea sufletului.

Cartea 4a CAPITOLUL XIV

§ 1. Dacă este o datorie a legiuitorului să asigure cetățenilor, chiar de la început, corpuri robuste, primele sale îngrijiri trebuie să se ocupe cu căsătoriile părinților și cu condițiile de timp și de indivizi cerute spre a le contracta. Aici, două lucruri trebuie ținute în seamă: persoanele și durata probabilă a unirii lor, pentru ca vârstele să fie totdeauna într-un raport potrivit și pentru ca facultățile celor doi soți să nu discordeze niciodată, bărbatul putând încă să mai aibă copii când femeia a devenit stearpă sau invers; căci acestea sunt germeni de certuri și neînțelegeri în căsnicii.

§2. Aceasta este important, în al doilea rând, pentru relația de vârstă între părinți și copii, care trebuie să-i înlocuiască. Nu trebuie să fie între părinți și copii o diferență prea mare; căci atunci, grațitudinea copiilor față de niște părinți prea bătrâni este cu desăvârșire deșartă și părinții nu pot asigura familiei lor ajutorul de care are nevoie. De asemenea, nu trebuie ca această diferență să fie nici prea mică; aici se ivesc neajunsuri nu mai puțin grave. Atunci copiii nu mai simt alt respect pentru părinții lor decât ca față de niște tovarăși de vârstă; și această egalitate poate pricinui în administrarea familiei discuții puțin potrivite.

Dar să ne reîntoarcem la punctul nostru de plecare și să vedem cum va putea legiutorul să formeze, aproape după voia sa, corpurile copiilor de îndată ce se nasc.

§3. Toate acestea aproape se bazează pe un singur punct, căruia trebuie să i se dea mare atenție. Fiindcă natura a mărginit puterea generatoare cam la vârsta de șaptezeci de ani cel mai târziu pentru bărbați și la cincizeci pentru femei, orientându-ne după aceste epoci extreme, trebuie să fixăm vârsta când poate începe unirea conjugală.

§4. Unirile prea timpurii nu sunt priincioase copiilor care ies din ele. La toate speciile de animale, împerecherile între animale prea tinere produc vârstare slabe, de cele mai multe ori de sexul feminin și foarte mici ca formă. Specia omenească este supusă în mod necesar aceleiași legi. Ne putem încredința de aceasta când vedem că, în toate țările unde tinerii se unesc de obicei prea timpuriu, rasa este debilă și pipernicită. De aici mai reiese și o altă primejdie: femeile tinere suferă mult mai tare la naștere și mor mult mai adesea. Astfel, se zice că oracolul a răspuns trezenienilor care îl consultau cu privire la înmulțirea morților tinerelor lor femei că aceasta se întâmpla pentru că le măritau prea devreme, „fără a se gândi la culesul roadelor“.

§5. Împreunarea la o vârstă mai formată mai este folositoare deoarece aduce moderația simțurilor. Femeile care au gustat din amor prea devreme par îndeobște de un temperament neînfrânat. Pentru bărbați, folosința sexului în timpul creșterii vatamă dezvoltarea corpului, care nu încetează de a dobândi putere decât într-un moment fixat de către natură, dincolo de care el nu mai poate crește.

§6. Deci se poate fixa epoca căsătoriei la optsprezece ani¹ pentru femei și la treizeci și șapte, sau ceva mai puțin, pentru bărbați. În aceste limite, momentul împreunării va fi tocmai acela al celei mai mari forțe și soții vor avea un soroc egal spre a procrea cum se cuvine până ce natura le va lua puterea generatoare. Astfel, unirea lor va putea fi fecundă și în momentul vigoriei lor depline dacă, după cum trebuie să credem, nașterea copiilor urmează nemijlocit căsătoria și până la coborârea vârstei, adică cam la șaptezeci de ani pentru bărbați.

§7. Acestea sunt principiile noastre cu privire la epoca și durata căsătoriilor; cât despre momentul prescris al împreunării, suntem de părerea celor care, după încercările lor totdeauna fericite, cred că iarna² este timpul cel mai priincios. Trebuie să se consulte și cele ce au cugetat medicii și naturalistii despre naștere. Cei dintâi vor putea spune care sunt însușirile de sănătate cerute, iar ceilalți ne vor învăța ce vânturi e bine să așteptăm. În general, vântul de miazănoapte li se pare mai priincios decât cel de miazăzi.

1. Platon, în *Republica*, cartea V, a fixat pentru femei vârsta de 20-40 de ani și pentru bărbați de 35-50 de ani.

2. Luna Gamelion sau luna nunților corespundea la atenieni cam cu noiembrie al nostru.

§8. Nu ne vom opri la condițiile de temperament cele mai priincioase ale părinților pentru vigoarea fiilor lor; aceste amănunte, dacă s-ar aprofunda lucrurile, n-ar putea găsi un loc potrivit decât într-o scriere despre educație. Vom putea aici să menționăm subiectul acesta în câteva cuvinte. Temperamentul n-are nevoie să fie athletic nici pentru lucrările politice, nici pentru sănătate, nici pentru procreație; nici nu trebuie să fie beteag și prea nedestoinic la muncă grea; trebuie să țină mijlocia între aceste extreme. Corpul trebuie să fie deprins cu oboselile, fără ca totuși aceste osteneli să fie prea violente. Nici nu trebuie să fie apt numai pentru un singur fel de exercițiu, ca acela al atletilor; trebuie să poată răbda toate lucrările vrednice de un om liber. Aceste condiții mi se par deopotrivă aplicabile femeilor și bărbaților.

§9. Mamele, în timpul sarcinii lor, vor veghea cu grijă la regimul lor și se vor feri mult să rămână în nelucrare și să se hrănească prea puțin. Mijlocul este lesnicios și legiutorul le va prescrie să se ducă în fiecare zi la templu să se roage pentru sprijinul zeilor care prezidează la nașteri. Însă dacă corpul lor are nevoie de lucru, va trebui, din contră, să se păstreze liniștea cea mai deplină pentru spiritul lor. Feții simt impresiile mamei care îi poartă, precum și fructele țin de pământul care le hrănește.

§10. Spre a-i alege pe copiii ce trebuie lepădați¹ și pe aceia ce trebuie crescuți, va trebui să se interzică printr-o lege de a avea grijă vreodată de cei ce se vor naște diformi; cât despre numărul copiilor, dacă moravurile împiedică lepădarea completă și dacă unele căsnicii devin fecunde peste limita impusă legal populației, va trebui să se provoace avortul², mai înainte ca embrionul să fi primit viața și simțire. Crima ori nevinovăția acestui fapt atârnă numai de această condiție de viață și simțire.

§11. Dar nu este de ajuns a fi precizat vârsta când va începe pentru bărbat și femeie unirea conjugală, mai trebuie să se hotărască epoca când nașterile vor trebui să înceteze. Oamenii prea în vârstă, ca și tinerii, produc ființe incomplete ca corp și ca spirit și copiii bătrânilor sunt slabi fără leac. Să se înceteze de a procrea chiar din momentul când inteligența a dobândit toată dezvoltarea sa, iar această epocă, dacă ne luăm după socotelile anumitor poeți care măsoară viața în septenii, cade îndeobște cam la cincizeci de ani. Astfel, să se renunțe de a mai face copii patru sau cel mult cinci ani după această vârstă și să se mai folosească plăcerile amorului numai din motive de sănătate ori din considerațiuni nu mai puțin îndreptățite.

1. Trebuie să se distingă între „părăsirea“ și „lepădarea“ copiilor: părăsirea este lăsarea pruncului într-un loc de unde poate fi luat de către cineva; lepădarea este lăsarea lui într-un loc unde trebuie să moară. Lepădarea copiilor diformi era un principiu îndeobște admis în toată Grecia, în afară de Teba, unde o lege oprea expres de a-i omori. În Sparta, el era aplicat cu toată asprimea. Orice copil născut era supus examenului membrilor tribului, care aveau drept de viață și de moarte asupra lui. Platon, în *Republica*, cartea V, pag. 460-461, era tot atât de aspru ca și Aristotel. El prescrie pozitiv să se lase să moară de foame copiii născuți dintr-o legătură incestuoasă.

2. Pare că rezultă din partea aceasta că se cunosc în Antichitate mijloace fără greș de a provoca avortul.

§12. Cât despre infidelitate, din orice parte ar veni¹ și la orice grad ar fi împinsă, trebuie să se facă din ea un caz de necinste atâta vreme cât cineva este soț de fapt ori cu numele, iar dacă greșeala este constatată în timpul hotărât pentru fecunditate, ea să fie pedepsită cu o pedeapsă infamantă cu toată severitatea ce o merită.

CAPITOLUL XV

§1. Copiii o dată născuți, trebuie să ne încredințăm că felul hranei care li se dă are cea mai mare influență asupra forței lor corporale. Chiar exemplul animalelor, ca și exemplul tuturor neamurilor care dau o mare însemnătate temperamentelor apte pentru război, ne dovedește că hrana cea mai nutritivă și care prieste mai bine corpului este laptele și că trebuie să ne abținem a da vin copiilor, din cauza bolilor pe care le produce.

§2. Ne interesează de asemenea a ști până la ce punct se cuvine să le lăsăm libertatea mișcărilor lor, spre a-i feri ca membrele lor așa de delicate să se deformeze, câteva neamuri se servesc, chiar în timpul nostru, de diferite mașinari² care asigură acestor corpuri mici o dezvoltare regulată. Este de asemenea folositor a-i obișnui, chiar din cea mai fragedă copilărie, cu răbdarea frigului; iar obiceiul acesta este tot atât de util pentru sănătate, ca și pentru lucrările războiului. Astfel, multe popoare barbare au obiceiul fie de a-i cufunda în apă rece pe copiii lor, fie de a nu le da decât un veșmânt foarte ușor; acest lucru îl fac celții.

§3. În ce privește toate deprinderile ce trebuie să le contracteze, este mai bine să începem de la vârsta cea mai fragedă, având grijă să procedăm treptat; căldura naturală a copiilor îi face să rabde foarte ușor frigul. Cam acestea sunt îngrijirile cele mai însemnate pe care trebuie să le dăm celei dintâi vârste.

§4. Cât despre vârsta care urmează după aceasta și care se întinde până la cinci ani, nu se poate cere de la ea nici eforturi a minții, nici ostenele violente care ar împiedica creșterea. Dar i se poate cere activitatea necesară ca să se înlăture lenevirea deplină a corpului. Atunci se pot împinge copiii la mișcare cu diferite mijloace, dar mai cu seamă prin jocuri; iar jocurile ce li se dau nu trebuie să fie nevrednice de oameni liberi, nici prea anevoioase, nici prea ușoare.

§5. Mai ales să vegheze magistrații însărcinați cu educația, care se numesc pedonomi, cu cea mai mare grijă la vorbele și poveștile ce vor căta să pătrundă în aceste urechi tinere. Toate trebuie făcute aici spre a-i pregăti

1. S-ar părea că se interzice adulterul atât femeii cât și bărbatului; adevărul este însă că, în ce-l privește pe bărbat, i se interzice numai delictul de care este vorba în cartea II, cap. VII, §5.

2. Ortopedice.

pentru lucrările care îi așteaptă mai târziu. Jocurile lor să fie îndeobște schițele exercițiilor cu care se vor îndeletnici la o vârstă mai înaintată.

§6. Este o mare greșeală să se poruncească prin legi a înăbuși țipetele și plânsetele copiilor; ele sunt, din contra, un mijloc de dezvoltare și un fel de exercițiu pentru corp. Căci reținerea respirației dă vigoare celor care fac eforturi, lucru ce se întâmplă și cu copiii când fac o efortare. Printre atâtea alte îngrijiri, pedonomii vor veghea ca ei să umble cât mai puțin în tovărășia sclavilor; căci până la șapte ani, copiii vor rămâne în mod necesar în casa părintească.

§7. Dar cu toată împrejurarea aceasta, se cade să le scutim privirile și urechile de orice priveliște, de orice vorbă nevrednică de un om liber. Legiuitorul va trebui să alunge din cetatea sa necuviința în vorbe, după cum alungă din ea orice viciu. Când cineva își îngăduie să rostească vorbe necuviințioase, este foarte aproape să le și săvârșească; și chiar din copilărie trebuie să se proscie orice vorbă și faptă de felul acesta. Dacă un om de naștere liberă, însă prea nevrstnic spre a fi primit la cinstea prânzurilor comune, își permite o vorbă ori o faptă oprită, să fie pedepsit în mod rusinos, să fie bătut; iar dacă este matur, să fie pedepsit ca un sclav josnic, cu pedepse potrivite vârstei sale, căci greșeala sa este aceea a unui sclav.

§8. Pentru că prosciem vorbele necuviințioase, vom proscie de asemenea și picturile și reprezentările obscene. Să vegheze deci magistratul ca nici o statuie, nici un desen să nu deștepte idei de felul acesta, decât numai în templele acelor zei cărora legea însăși le permite obscenitatea¹. Dar legea prevede ca la o vârstă mai înaintată să nu ne rugăm acestor zei nici pentru sine, nici pentru femeie, nici pentru copii.

§9. Legea trebuie să-i împiedice pe copii să asiste la farsele satirice și la comedii până la vârsta când vor putea lua parte la prânzurile comune și vor putea să bea vin pur². Atunci educația îi va fi întărit împotriva primejdii acestor reuniuni. Aici am atins numai în treacăt subiectul acesta; însă vom vedea mai târziu, stăruiind mai mult, dacă nu trebuie să se înlăture orice spectacole pentru tinerime; or, admitând principiul acesta, să vedem cum trebuie să-l modificăm. Deocamdată ne-am mărginit la generalități strict trebuitoare.

§10. Teodor, actorul tragic, poate că nu vorbea tocmai greșit când spunea că nu rabdă niciodată ca un actor comic, chiar foarte mediocru, să apară pe scenă înaintea lui, pentru că spectatorii se deprind lesne cu vocea pe care o aud întâi. Acest lucru este tot așa de adevărat în legăturile noastre și cu semenii noștri și cu lucrurile care ne înconjoară. Noutatea este ceea ce ne farmecă mai mult. Astfel, să se îndepărteze de copii tot ce lasă o impresie rea și mai ales să se îndepărteze de ei tot ce este viciu și rea-voință.

1. Pan, Priap, Conisalos, Othanes etc.

2. Anticii mâncau stând culcați într-o rână. Copiii stăteau în picioare și păraseau masa când se aducea vinul curat pentru ceilalți meseni.

§ 11. De la cinci la șapte ani, copiii trebuie să asiste la lecțiile care mai târziu se vor ține pentru ei. De altminteri, educația va cuprinde două epoci distincte: de la șapte ani până la pubertate și de la pubertate până la douăzeci și unu de ani. Cei ce vor să socotească viața numai cu perioade de șapte ani se înșală adesea. Mai bine este să se urmeze, în ce privește împărțirea aceasta, mersul firii; căci artele și educația au numai scopul de a completa lipsurile ei.

§ 12. Să vedem deci mai întâi dacă se cade ca legiuitorul să impună copilăriei o regulă. Apoi vom vedea dacă este mai bine ca educația să se facă în comun de către stat ori să fie lăsată în seama familiilor, ca la cele mai multe guvernăminte de acum și, în fine, vom vorbi despre materia cu care trebuie să se îndeletnicească.

Cartea V

(În edițiile obișnuite pusă a VIII-a)

Despre educație

CAPITOLUL I

§ 1. Nu s-ar putea deci tăgădui că educația copiilor trebuie să fie unul din obiectele de căpetenie ale grijii legiuitorului. Pretutindeni unde educația s-a nesocotit, statul a primit din pricina aceasta o lovitură funestă¹. Aceasta din cauză că legile trebuie să fie în legătură cu principiul Constituției și pentru că moravurile particulare ale fiecărei cetăți asigură păstrarea statului, după cum tot ele i-au hotărât cea dintâi formă. Moravurile democratice conservă democrația; cele oligarhice conservă oligarhia; și cu cât moravurile sunt mai curate, cu atât statul este mai întărit.

§ 2. Toate științele și toate artele pretind, pentru a reuși în ele, noțiuni prealabile, deprinderi anterioare. Tot așa este, evident, și cu deprinderea virtutii. Întrucât statul întreg are unul și același scop, educația trebuie în mod necesar să fie una și aceeași pentru toți membrii săi; de unde urmează că ea trebuie să fie un obiect al supravegherii publice, iar nu particulare, deși sistemul cel din urmă este mai răspândit și deși astăzi oricine învață pe copiii săi acasă obiectele și potrivit metodelor care îi plac. Cu toate acestea, ceea ce este comun trebuie să se învețe în comun; și este o eroare gravă să se creadă că fiecare cetățean este stăpân pe sine; ei aparțin toți statului, pentru că toți sunt elementele lui și pentru că îngrijirile date părinților trebuie să concorde cu îngrijirile date totului.

§ 3. În privința aceasta, lacedemonienii³ sunt foarte vrednici de laudă. Educația copiilor lor este comună și ei îi dau o însemnătate foarte mare. Pentru noi, este cu totul evident că legea trebuie să reglementeze educația și că educația trebuie să fie publică. Dar este un lucru esențial să se cunoască ce anume trebuie să fie această educație și metoda ce trebuie urmată în ea. În general, părerile se deosebesc cu privire la câmpul pe care ea trebuie să îl cuprindă și lumea e departe de a se înțelege cu privire la materia pe care trebuie să o învețe tinerii spre a ajunge la virtute și la viața cea mai

¹ Diogene, filozof pitagorician aproape contemporan cu Aristotel, zice într-un fragment pe care ni l-a păstrat Stobeu (*Sermo* 141, pag. 241): „Care este principiul oricărui stat? — Educația copiilor”.

² Acesta este principiul fundamental al statelor vechi. Cetățeanul nu-și aparține; el este al statului, care poate dispune de el după voie.

³ Vezi mai sus analiza Constituției Spartei, cartea II, cap. VI.

bună. Nu se știe nici măcar dacă trebuie să ne ocupăm mai mult a forma inteligentă ori a forma inimă.

§4. Sistemul de educație de acum contribuie mult să încâlcească chestiunea. Nu se știe câtuși de puțin dacă educația trebuie îndreptată spre lucrurile de folos real ori trebuie făcut din ea o școală de virtute sau dacă ea trebuie să mai cuprindă și obiecte de pură desfătare. Aceste sisteme deosebite au găsit partizanii lor și nu este nimic până acum general recunoscut spre a face tinerimea virtuoasă. Dar cum păreri sunt foarte diverse cu privire la esența virtuții, nu trebuie să ne mirăm că tot așa stă lucrul cu privire la modul de a o pune în practică.

CAPITOLUL II

§1. Un punct evident este că educația, printre lucrurile folositoare, trebuie să le cuprindă pe acelea absolut necesare, însă ea nu trebuie să le cuprindă pe toate fără excepție. Toate îndeletnicirile putând a se deosebi în liberale și servile, tinerimea va învăța, printre lucrurile utile, pe acelea ce nu vor tinde să facă meșteșugari din aceia care le practică. Se numesc îndeletniciri de meseriaș toate îndeletnicirile, artă ori știință, care sunt cu totul inutile pentru a deprinde corpul, sufletul sau mintea unui om liber cu faptele virtuții. Se dă de asemenea același nume tuturor meseriilor care pot deforma corpul și tuturor muncilor care au un salariu drept plată; căci ele iau orice activitate și înălțare gândirii.

§2. Deși nu este ceva servil a studia până la un oarecare punct științele liberale, a voi să le împingem prea departe înseamnă a ne expune la neajunsurile pe care le-am semnalat. Deosebirea cea mare constă aici în intenția care hotărăște lucrarea ori studiul. Este cu puțință, fără a te degrada, a face pentru tine, pentru amicii tăi sau cu un gând virtuos, cutare lucru, care făcut astfel nu este deloc nevrednic de un om liber, dar care, făcut pentru străini, te coboară la mercenar și la sclav.

Materia pe care o cuprinde educația actuală, o repet, înfățișează acest caracter dublu și ajută puțin la clarificarea chestiunii.

§3. Astăzi, educația se alcătuește, îndeobște, din patru părți deosebite: literale¹, gimnastica, muzica² și câteodată desenul; cea dintâi și cea din urmă de un folos pe cât de pozitiv, pe atât de variat în toată viața; a doua, potrivită spre a forma curajul. Cât despre muzică, se ridică unele îndoieli

1. A citi, a scrie și gramatica.

2. Anticii dădeau mare importanță muzicii. Un decret al regilor și al eforilor în Sparta impusese lui Timoteu, sub pedeapsă de exil, să scoată patru coarde ale lirei lui, pentru că aceste sunete moleșitoare stricău pe tinerii spartani; era în vremea cuceririi Atenei. Astăzi, influența morală a muzicii este complet nesocotită de către legiuitor; în Grecia era un obiect capital pentru ei, fiindcă organizarea fizică a grecului avea o sensibilitate și o delicatete despre care nimic nu ne poate da o idee printre noi.

cu privire la utilitatea sa. Îndeobște este privită ca un obiect numai de plăcere; dar cei vechi făcuseră din ea o parte necesară a educației, convinși că natura însăși, după cum am spus-o așa de adesea, ne cere nu numai o întrebuințare vrednică de laudă a activității noastre, dar și o întrebuințare abilă a timpului nostru liber. Natura, ca să o spun încă o dată, natura este principiul a orice.

§4. Dacă munca și repausul sunt amândouă necesare, cel din urmă este deosebit de preferat; dar trebuie a căuta cu mare grijă să-l umplem cum se cuvine. Negreșit, nu prin jocuri; căci ar însemna să facem din joc scopul însuși al vieții, lucru imposibil. Jocul este mai ales util în mijlocul lucrărilor. Omul care muncește are nevoie de relaxare, iar jocul are numai scopul să relaxeze. Munca aduce totdeauna osteneală și încordare. Trebuie deci să putem chema la timp întrebuințarea jocurilor ca un leac mântuitor. Mișcarea pe care ne-o dă jocul destinde spiritul și-l odihnește prin plăcerea pe care o dă.

§5. Repausul pare de asemenea că are în sine deopotrivă plăcerea, fericirea și multumirea vieții; căci acestea sunt bunurile nu ale celor ce muncește, ci ale celor ce trăiesc fără ocupație. Cineva muncește numai spre a ajunge la un scop pe care nu l-a ajuns încă; iar după opinia tuturor oamenilor, fericirea este scopul în care cineva se odihnește, departe de orice grijă, în sânul plăcerii. Plăcerea – este adevărat – nu este uniformă pentru toți; fiecare o concepe după chipul său și după temperamentul său. Cu cât individul este mai perfect, cu atât fericirea ce visează este mai pură și cu atât mai înalt este izvorul ei. Astfel, trebuie a mărturisi că, pentru a petrece în mod demn timpul său liber, cineva are nevoie de cunoștințe și de o educație specială și că această educație, aceste studii, trebuie să aibă ca unic scop individul care se bucură de ele – după cum și studiile care au ca obiect activitatea trebuie considerate ca necesități – și să n-aibă niciodată în vedere pe străini.

§6. Părinții noștri n-au admis deloc muzica în educație ca o trebuință, căci ea nu este așa ceva; nu au admis-o nici ca ceva util, ca gramatica, care este strict trebuincioasă în comerț, în economia domestică, în studiul științelor și într-o mulțime de ocupații politice; nici ca desenul, care ne învață a judeca mai bine despre operele de artă; nici ca gimnastica, care dă sănătate și vigoare; căci muzica nu are evident nici una din aceste calități. Ei au găsit în ea numai o întrebuințare demnă a timpului neocupat; și iată scopul către care ei au încercat să-i îndrepte întrebuințarea ei. Căci dacă, după părerea lor, există vreo desfătare vrednică de un om liber, aceasta este muzica. Homer este de aceeași părere când face pe unul din eroii săi să zică:

„Însă cuvine-se să poftim la ospățul vesel”¹
și pomenind astfel pe alți câțiva care îl cheamă „pe cântăreț”, adaugă:
„Ca să-i desfăteze pe toți”².

1. Versul acesta nu se găsește în Homer.

2. *Odiseea*, cântul XVII, vers 385.